

Т.Євсєєва

**ВИЩЕ ЦЕРКОВНЕ УПРАВЛІННЯ І УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА
1917 — 1918 РР.: КОНФЛІКТ «НАЦІОНАЛІЗМІВ» У
ПРАВОСЛАВНОМУ ПОЛІ.**

У Росії в індустріальну добу відбувався еволюційний за характером процес дистанціювання влад – духовної та світської, – аналогічний до більш ранніх подій в європейських країнах. Він виражався у спробах самодержавства реформувати структуру економіки та політичну систему імперії. Оскільки нас більше цікавлять перетворення у царині останньої, то розглянемо її докладніше. Суть реформування політичної системи імперії полягала у принциповій заміні пануючої досі системи

«суб'єктивної теократії»^{*} громадянським суспільством. Пробним каменем реформи був «Маніфест 1903 р.» яким цар «дарував» суспільству свободу віровизнання. Широка реалізація цієї свободи відразу ж зруйнувала б всю політико-адміністративну систему імперії, де церковні канони розглядалися як кримінальний і цивільно-адміністративний кодекс, а найнезначніший відступ від моральних принципів православ'я наказували як кримінальний злочин. Тому бюрократичний апарат одразу ж нівелював можливий суспільний ефект документу, відмовившись від його реалізації на практиці. Але забезпечити стабільний розвиток імперії в добу індустріалізації та націоналізму, частково реформувавши конституційно-монархічний устрій тогочасної Росії, було неможливо. Яскравим доказом цього є «Основні Закони» 1906 р., наслідки роботи віросповідної комісії Державної Думи усіх скликань та спосіб розв'язання Російською Православною Церквою «грузинського питання» на початку сторіччя¹.

* * *

Однак світова війна 1914-1918 рр. внесла свої корективи. З 1914 року Росія підпадає під другу хвилю націоналізму в Європі. До лютого 1917 року вона «радикалізувала» все ще досить статичне суспільство в Росії. Це означало, що РПЦ, а в її складі й українські єпархії, потрапили в зону активного тиску європейської культурної кризи, спричиненої суперечностями всередині принципу свободи: між *свободою як економічною незалежністю* індивіда від соціальних сил, ґрунтованою на приватній власності; *політичною свободою* як можливістю брати участь в управлінні державою; та *національною свободою* як незалежністю від чужоземного панування. Тобто, між капіталізмом, парламентською демократією та національною державністю. Ця криза зруйнувала внутрішню єдність цивілізації Західного християнства. Наслідком руйнації став – за висловом Т. Масарика – «бунт проти церковної карності. [Але] люди ставали невільниками партій, партійок і фракцій; домагання моральності і моральної карності було

* Найважливішою характерною ознакою цієї винайдені в Росії політичної системи було те, що верховна влада втратила початковий канонічний дуалізм. Дві паралельні верховні влади, два маєстати – духовний і світський – накладалися та абсолютизувалися в особі монарха. Імператор став абсолютним законодавцем, джерелом і церковного, і державного права, котрий перевіряє себе безпосередньо критеріями закону Божого та підлягає тільки Божому суду.

проголошене старомодним моралізуванням а побожність і релігійне життя засуджене як забобон»². Подібний кризовий стан духовності переживало і російське суспільство. Але, на відміну від Європи участь Росії у світовій війні принесла перемогу лише над старим режимом. Перемогти революцію не вдалося. Навпаки, підсилена масовою участю громадян у війні, стихійна секуляризація православної свідомості досить швидко підготувала сприятливий ґрунт для успішної реалізації богоборчої політики більшовицької партії.

З іншого боку на суспільство Росії чинили колосальний тиск внутрішні кризові чинники. Лютнева революція 1917 р. окреслила граничну межу вестернізації – передусім як секуляризації – суспільства в Росії через проєкцію цивілізації Західного християнства та інвазію екуменічної культури Київського православ'я. Під тиском власного надекспансіонізму російська система суб'єктивної теократії перестала існувати. Монарх, «хранитель обох скрижалей», своїм зреченням спровокував політико-правову кризу свободи в єдиному Православному просторі імперії, де збігалися інтереси держави й Церкви.

Але факт спонтанного падіння монархії в лютому 1917 року не ліквідував автоматично політичних рахунків між Російською православною церквою та самодержавством. Адже довгий час у церковній свідомості самодержавство шанували як релігійний феномен. Більше того, політична форма державного устрою імперії – теократія – була визнана релігійним догматом і протягом двохсот років встигла перерости у світоглядну категорію. Тому для тих, хто служив самодержавству з ідейних міркувань, падіння монархії стало особистісною трагедією: воно сприймалося не лише як політичний факт, але і як релігійний. Православний християнин, одночасно із втратою відчуття стабільності і вічності «Третього Риму», опинявся за межами *категорій етики, по ту сторону добра і зла*. Тому природно, що в умовах зміни влади та розпаду імперії суспільство й Церква потребували *«розрішення християнської совісті»* насамперед з релігійно-догматичних позицій³.

Однак, Російська Православна Церква, успадкувавши від монархічного ладу специфічні «симфонічні» структурно-функціональні особливості та з огляду на нестабільність влади, зі свого боку, не визнала за Передпарламентом права остаточно вирішувати характер стосунків і правове положення РПЦ в демократичній державі до скликання Установчих Зборів. Тому

внутрішню кризу свободи, викликану падінням самодержавства, РПЦ мусила розв'язувати і в контексті внутріцерковного життя, і в контексті церковно-державних стосунків самотійно. Це означало, що Церква повинна була вирішити все ті ж нерозв'язані проблеми: реформування системи управління РПЦ та перегляд законодавства в сфері стосунків із державою.

З огляду на те, що Діяння Собору частково опубліковано у спеціальному виданні, різних збірниках документів та зроблено аналіз певних аспектів його діяльності у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема, В. Ульяновського, А. Стародуба, Д. Поспєловського, Р. Каннінгема та ін., доцільно детально розглянути лише ті аспекти, які безпосередньо стосуються впливу діянь Всеросійського Помісного Собору на еволюцію політичної і правової природи православної церкви в Росії та в Україні. Також, зважаючи на ту обставину, що частина документів Помісного Собору вперше запроваджується до наукового обігу, у статті подаються у відповідних місцях детальні витяги з документів.

Насамперед, слід ще раз підкреслити, що необхідність реформування системи управління ієрархія Церкви усвідомлювала давно⁴. Занадто міцна прив'язка до державного устрою позбавила РПЦ притаманної православ'ю Повноти. Вона не мала канонічного глави – патріарха, соборного устрою, а зв'язок церковних територіальних одиниць (єпархій) через їхній збіг із державно-адміністративними забезпечувався позацерковними чинниками. Такий стан речей позбавляв церковну владу самодостатності, можливості висловлення своїх потреб та самотійності в діях, спрямованих на їх реалізацію.

Переконалися в цьому зайвий раз Церква змогла під час проведеного обер-прокурором у липні 1905 року опитування єпархіальних архієреїв. Матеріали з пропозиціями основних варіантів реформи та додатки до них склали три томи загальним обсягом більше півтори тисячі сторінок⁵. «Отзывы епархиальных архиереев...» продемонстрували одностайність переконань єпископату в необхідності відновлення незалежної від держави вертикалі управління. У своїх відгуках єпископи вказували, що повновладдя обер-прокурора (або, як його називали самі владики, – прокуроро-папізм) перетворило єпископат з представників від єпархій (урядування церковного) на державне чиновництво («лиц от высочайшей власти учрежденных»)⁶. Відтак справи, що стосувалися Церкви, належали до компетенції єпископів у

неповному обов'язі. Зокрема, всі стосунки Синоду з самодержцем провадилися за посередництвом обер-прокурора. У своїх «Отзывах...» преосвященні владики РПЦ вказували на необхідність передати цю важливу прерогативу першоприсутньому членові Синоду⁷.

Практика прирівнювання церковної адміністрації до громадянської призводила до існування занадто великих єпархій і забезпечити належний рівень духовної опіки своїй пастві єпископи були не в змозі. Тому вони запропонували вирішити цю проблему шляхом розподілу Церкви на митрополичі округи, подібно до давньої практики грецької Церкви. Остання передбачала збільшення чисельності єпископій таким чином, щоб кожне місто мало свого єпископа. При цьому єпископи повітових міст кожної єпархії (губернії) під головуванням єпископа головного міста єпархії – митрополита – мали складати адміністративну корпорацію, територія якої називалася б митрополичим округом. Пастирські обов'язки новоутвореного єпископату розширювалися обов'язковим проведенням архієрейських служб (літургіями, панахидами) в кожному селі, або місті, яке мало храм, а також систематичним (мало не повсякденним) веденням єпископами пастирських бесід серед парафіян⁸. Збільшення чисельності єпископату мало на меті дисциплінувати пресвітерські кадри та перетворити парафіяльне духовенство з «п'яних і напівп'яних найманців на справжніх пастирів стада Христового»⁹. Здійснити цей проект пропонувалося застосовуючи особисті звернення єпископів до підпорядкованого їм духовенства та активізуючи діяльність співпрацюючих з єпископом пресвітерських колегій (консисторій). Суттєвою відмінністю між сучасними їм та новостворюваними консисторіями автори «Отзывов...» вважали необхідність надання консисторським чиновникам права вирішального голосу нарівні з місцевим єпископом. Цю пропозицію визнавали слушною з огляду на її повну відповідність стародавній практиці, заснованій у Церкві апостолами¹⁰. Окремо було порушено питання про припинення постійних переміщень єпископів з кафедри на кафедру, як таке, що найсуворішим чином заборонене канонами¹¹. Також у проекті підкреслювалася доцільність поновлення канонічної практики періодичного скликання місцевих Соборів¹².

Однак, за умови збереження монархії, така всеохоплююча схема реформування РПЦ була принципово неприйнятною. Через те, що вона передбачала більш високий ступінь самостійності ієрархів та децентралізації управління, ніж існуюча.

Противники церковної реформи, мотивуючи свою позицію, звертали увагу опонентів на те, що запровадження системи митрополичих округів призведе до послаблення політичних позицій Російської Православної Церкви і спровокує політичний сепаратизм. Гострі дискусії навколо цієї проблеми на Передсоборному Присутстві (8 березня-15 грудня 1906 р.) перенесли проблему в площину збереження державної єдності, а це автоматично зняло її з порядку денного. Пізніше Передсоборна Рада при Св. Синоді питання митрополичих округів навіть не розглядала¹³.

Проте слід зазначити, що небажання конструктивно вирішувати проблему децентралізації церковного управління пояснювалося не стільки традиційним консерватизмом самої РПЦ, а швидше її статусом «первенствующей» та «внутрішнього інтегруючого чинника державного будівництва». Прямим підтвердженням позиції противників реформи були, наприклад, звіти Грузинсько-Імеретинської Синодальної Контори та Канцелярії екзархату початку сторіччя¹⁴. Документи реально відображали всю гостроту «грузинського питання» саме як проблеми змагань до національно-політичного унезалежнення. Русифікація православної культури грузинів та відверта зневага до їхніх національних церковних традицій з боку РПЦ викликала опір грузинського кліру та мирян¹⁵. Хоча протистояння часто супроводжувалося кривавими ексцесами, члени Передсоборного Присутствія відкинули претензії грузинського духовенства як необґрунтовані й незаконні. Виважений аналіз ситуації, зроблений на початку ХХ ст. професором Санкт-Петербурзької Духовної Академії І.С.Пальмовим, аргументовано підтвердив прогнози песимістів. Професор дійшов висновку, що боротьба за автокефалію є замаскованим початком змагання до державної самостійності, подібно до «Балканського прецеденту». Різниця полягала лише в тому, що сецесія балканських Церков відбувалася від політично слабкого центру, а Грузія йде хибним шляхом, намагаючись відокремитися від центру сильного¹⁶. Сучасний вітчизняний дослідник А. Стародуб справедливо зазначає стосовно цієї проблеми, що «компроміс, який би влаштовував обидві сторони, був принципово неможливим. З одного боку визнання статусу Грузинської Церкви як автокефальної ставило під сумнів переваги й виключне становище РПЦ в державі, а з іншого – грузини не мали потреби у сприянні з боку російських церковних структур». Автокефальна Грузинська православна церква існувала з XI ст. До приєднання

до РПЦ вона складалася з 13 єпархій та 764 парафій і зберегла традиції, національно свідомий єпископат, широку підтримку духовенства та віруючих¹⁷.

Таким чином «грузинське питання» зайвий раз продемонструвало неможливість одностороннього реформування існуючої системи церковного управління та всю небезпеку для цілісного існування імперії будь-яких конструктивних реформ в церковно-державній сфері загалом. Церковна єдність, вибудована на міцному юридичному фундаменті, підкріплена поліційно-адміністративним апаратом, довгий час надійно забезпечувала імперію від реалізації національно-автономістських домагань. Тому цілком природно, що російська церковна громадськість, незалежно від політичних переконань, одностайно поділяла думку про шкідливість і для Церкви, і для держави поступок грузинам.

Аналогічною була позиція російської церковної свідомості і стосовно вирішення питання єпархіального управління в штучно утворених адміністративним поділом єпархіях з різнонаціональним складом населення. Наприклад при вивченні питання про утворення самостійної Чорноморської єпархії із частини Сухумської, де була більшість російськомовного населення, та Кубанської із частини Ставропольської, головною причиною перерозподілу називалася саме національна¹⁸. Проте утворена при Св. Синоді спеціальна «Комісія з питання про збільшення кількості єпархій та більш зручний розподіл кордонів деяких із них» зробила висновок про недоцільність перегляду адміністративної структури полінаціональних єпархій керуючись виключно принципом «поваги до окремих націй». Навіть якщо йшлося про населення області, як було у випадку з Кубанською єпархією, яке «складалося з нащадків малоросійських козаків, особливо відданих Православній Церкві, котрі своєю кров'ю захищали її чистоту та недоторканність»¹⁹. Зважаючи на ті ж підстави, комісія відкинула і пропозицію про відновлення Бессарабської митрополичої кафедри, висловлену групою молдавського духовенства напередодні святкування 100-річчя приєднання краю до Росії (1912).

«Привид «сепаратизму» заважав не лише реалізації планів церковно-адміністративного перерозподілу території імперії відповідно до етнічних чи історичних особливостей регіонів, але й перешкоджав задоволенню вимог окремих груп православних (абхазів, латишів, греків) мати єпископів, котрі б володіли національними мовами та були б близькими до потреб своїх духовних чад²⁰. Навпаки, принцип відбору кандидатів на

єпископство та практика (нагадаємо протиканонічна) частого переміщення архієреїв з кафедри на кафедру надавали можливість Синодові оперативно реагувати на симптоми зближення владики зі своєю паствою. В кращому випадку такого єпископа видаляли до єпархії з інонаціональним складом населення. Але, як правило, людина, помічена у симпатіях до національного руху, назавжди втрачала шанс здобути єпископський сан. Верховна влада та вище управління РПЦ трактували будь-які симпатії до національного руху виключно як єресь філетизму, капітуляцію перед секуляризмом та зраду вселенськості Православ'я. Тому, за винятком кількох єпископів-грузинів, ієрархія РПЦ публічно демонструвала негативне ставлення до національно-релігійних інспірацій. Фобія «сепаратизму» призводила до парадоксів навіть у відносинах з єдиновірцями, хоча єдиновірні (старообрядницькі) общини об'єднували етнічних росіян. Але й тут Св. Синод побоювався створення прецеденту спеціального призначення єпископа для якоїсь групи²¹.

Таким чином вищесказане дозволяє стверджувати, що необхідність реформи вищого церковного управління та потреба зміни організаційної структури була очевидною для всіх. Разом з тим реформування повинне було проводитися на засадах наявності та потреби збереження єдиної держави. Будь-які поступки національним рухам, навіть, якщо останні перебували в латентній формі, сприймалися як потенційна загроза. Адже всі розуміли неможливість утримання національної церковної області тільки за допомогою церковних методів розв'язання юрисдикційних суперечок.

Однак, за умови, коли розпад імперії став очевидним і доконаним фактом, напрацьована модель перетворень виявилась абсолютно непридатною для реалізації на практиці і не лише з огляду на втрату політичною владою спроможності дієво впливати на свої «бунтівні околиці». Найважливішим було те, що держава остаточно відмовилася штучно створювати умови для домінування провідної конфесії та підміняти Церкву під час вирішення церковних проблем, які виникли внаслідок виконання Церквою державних завдань. За період від моменту оприлюднення царських маніфестів до початку роботи Помісного Собору (березень – 15 серпня 1917 р.) церковна свідомість у цьому переконалася.

Лакмусовим папірцем стало вирішення урядом в односторонньому порядку того ж таки дражливого «грузинського

питання». Акти 28 березня та 25 червня 1917 року про визнання національної автономії Грузинської Церкви юридично закріпили існування на території імперії двох автокефальних Церков. Щоправда, влада оголосила це визнання актом політичним і таким, що не стосується канонічного аспекту справи. Останній «новоутворена» Грузинська автокефальна православна церква повинна була врегулювати безпосередньо з РПЦ. Однак ми вважаємо, що «грузинський прецедент», попри таку «компромісну» урядову декларацію, створив для Російської Православної Церкви можливість розв'язувати церковно-адміністративні проблеми не просто самостійно. Незавершеність процесу диференціації (а точніше еволюції) теократичної влади в Російській імперії, відсутність правової бази та ідеологічної концепції формування і розвитку суспільства в постімперський період, нестабільність та напівлегітимність самого Тимчасового уряду дають підстави стверджувати, що РПЦ могла діяти зовсім не беручи до уваги позицію державної влади.

Іншими словами, лютнева революція відтіснила імперську державну машину на другий план. Натомість більшість базових функцій політичної системи (наприклад, соціалізація, агрегація інтересів) автоматично переходила до партійних, громадських організацій, сім'ї. А, враховуючи тиск загальноєвропейської культурної кризи, найважливіші соціальні функції агонізуючої політичної системи, на нашу думку, могла б зосередити у своїх руках (приміром, за посередництвом патронату над школою, християнськими партіями) ієрархія РПЦ. Підтвердження нашої гіпотези знаходимо в матеріалах Собору, оскільки вказані чинники безпосередньо відбилися на специфіці організації засідань та вплинули на соборні постанови.

Помісний Собор Російської Православної Церкви розпочав свою роботу 15 серпня 1917 року в Москві. Одразу ж на порядок денний було винесено згадані вище невіршені за самодержавства проблеми правового статусу православної Церкви в державі та реформи вертикалі управління самої РПЦ. Фактично Церква мусила самостійно розробити концепцію зміни політичної форми держави до скликання представницьких Установчих Зборів.

17 серпня 1917 р. делегати Собору отримали послання Св. Синоду – останньої легітимної і консервативної управлінської структури старої державної машини. У ньому можна прослідкувати можливо навіть остаточно не усвідомлену, але послідовну позицію церковної ієрархії стосовно створення громадянського

суспільства шляхом реформ (у даному випадку спочатку церковних). Насамперед у документі зазначалося, що Собор «починає свою діяльність в умовах самознищення. Так не працював жоден із визнаних Вселенських Соборів. Нинішній Собор не є з'їздом, – йшлося далі в посланні, – а тому він не зобов'язаний у своїх постановах брати до уваги позицію Тимчасового уряду. Навпаки: соборні постанови є законами для Помісної російської Церкви і ці закони уряд мусить визнавати, якщо він належить, або схиляється перед значенням православної Церкви в Російській державі»²². Далі Синод давав установку не поспішати вступати в союз із державою, оскільки поки що невідомо, якою саме вона буде. Загалом же Церква повинна піднятися понад всілякими земними зв'язками й не бути рабою держави. З огляду на це, Церква «мусить розраховувати лише на свої церковні [матеріальні] засоби і не ставити своїм завданням широке реформування, яке потребуватиме державної підтримки»²³. Остаточне ж вирішення проблеми широкого реформування церковної структури Синод відкладав до скликання наступного Помісного Собору за умови, що на той час «повністю визначиться фізіономія майбутньої держави та її ставлення до Церкви»²⁴.

Той факт, що «фізіономія майбутньої держави» залишалася невизначеною майже впродовж усього періоду діянь Собору, суттєво гальмував законотворчу роботу його відділів і комісій. Навіть попри те, що до складу останніх належали представники тогочасної богословської та інтелектуальної еліти країни – кращі професори Київської, Московської та Санкт-Петербурзької духовних академій. Наприклад, одразу ж після сформування спеціального «Відділу про правовий статус Церкви в державі» виникли суперечності та непорозуміння при визначенні місця і функцій Церкви у пореволюційній Росії. Так, одночасно із діяннями соборної сесії уряд готував пакет законопроектів для Установчих Зборів. При Міністерстві юстиції працювала спеціальна «Комісія для розробки проекту Основних Законів». Особовий склад соборного «Відділу про правовий статус Церкви...» підтримав прохання урядової Комісії терміново делегувати до її складу кількох представників для захисту інтересів РПЦ в процесі розробки Конституції демократичної Росії²⁵.

Природно, що делегати повинні були діяти від імені соборного голосу Церкви і керуватися відповідним документом. Але його створення потребувало часу і певної відправної точки. Як

зазначалося вище, падіння самодержавства церковна свідомість пережила не лише як політичний факт, але як релігійний (промова проф. С.Булгакова). Відтак ситуація вимагала підходу до розв'язання проблеми церковно-державних стосунків і з релігійно-догматичних позицій. Адже сан патріарха цар скасував ще на початку Синодальної доби, і РПЦ давно була позбавлена «живого й одушевленого образу (ікони) Христа, що словом і ділом свідчить істину»²⁶. В той же час зречення монарха позбавляло православних і «хранителя догматів домінуючої віри...та Глави Церкви», а церковна свідомість потребувала якогось політико-правового компромісу до моменту політичної стабілізації і встановлення законного уряду. Найпершим кроком у цьому напрямку було визнання в ході дискусії факту, що «Собор – [крім того, що] це вища церковна влада, – орган Уряду, а не партій, орган всецерковної свідомості, котрий об'єднав усі стихії Церкви у єдності любові»²⁷. Отже, дезінтеграція імперії на даному етапі практично не змінила політичну природу РПЦ.

Загальні засади, якими слід було керуватися розробляючи соборний наказ, запропонував професор Київської Духовної Академії В.Завітневич. На засіданні «Відділу про правовий статус Церкви в державі» 5 вересня 1917 року професор зазначив, що «правова держава – продукт християнської думки і при визначенні правового та політичного статусу Церкви слід брати до уваги канонічний і практично-політичний бік справи». Також він підкреслив, «що відтоді як самодержавство визнали догматом, припустилися помилки. [Насправді ж] православ'я не вимагає особливого політичного устрою; воно освячує будь – яку форму правління. [Саме] така думка впливає із сутності нашого погляду на віру»²⁸. Тому, декларуючи готовність співпрацювати з демократичним урядом і коригувати свою позицію залежно від обставин, Собор у своєму наказі все ж визначив чотири незмінних положення: 1) відділення Церкви від держави є небажаним; 2) православна Церква повинна користуватися винятковим юридичним статусом в державі; 3) самовизначення РПЦ; 4) матеріальне забезпечення Церкви має покладатися на державу²⁹.

Навколо детальної розробки базового законопроекту, яким передбачалося врегулювати взаємовідносини Церкви і пореволюційної держави, у складі «Відділу...» зосередилися найкращі науково-богословські сили, професори духовних академій: П.І. Астров, Ф.В. Міщенко, А.Ф. Одарченко, А.В. Карташов, П.Д. Лапін, член Державної Думи М.І. Ареф'єв та ін. У своїй роботі вони

користувалися матеріалами «Отзывов...» Передсоборного Присутствія (1906 р.), журналами Передсоборної Ради (червень–липень 1917), матеріалами Всеросійського з'їзду духовенства і мирян та документами, які свого часу розробила думська віросповідна Комісія³⁰. Характерно, що, формулюючи положення нового законопроекту, члени «Відділу про правовий статус РПЦ...» намагалися максимально зберегти традиційні прерогативи РПЦ, які на той час вже стали стійким стереотипом політичної культури. Вони виходили з того, що держава мусить визнати Церкву як свою правову основу, бо російський народ не може собі уявити неправославної влади. Окрім того, «повне відокремлення Церкви від держави і держави від Церкви в Росії неможливо: поняття «руський» і «православний» – невіддільні»³¹.

У зв'язку з тим, що в Росії інтереси Церкви і держави були так тісно переплетені, проблема їх розмежування дискутувалася протягом кількох засідань. А для визначення остаточної формули (автономія, самоуправління чи самовизначення Церкви) була призначена спеціальна комісія у складі професорів П.І. Астрова, А.Ф. Одарченка, П.Д. Лапіна. Ці авторитетні фахівці дійшли висновку, що терміни «автономія», або «самоуправління» не можуть бути застосовані у сфері церковного права, оскільки передбачають певну делегацію юридичних повноважень з боку держави. З огляду на це найбільш відповідним є термін «самовизначення» Церкви³².

Остаточну редакцію «Законопроекту про правовий статус Церкви в державі» «Відділ...» надав 11 листопада 1917 року, а 2 грудня Собор його затвердив як «Определение»..., що виражало соборну волю Церкви. Документ передбачав 25 статей. Окрім традиційних вимог (з щорічним фінансуванням у межах церковних потреб включно) та пункту про незалежність Церкви від держави, «Определение...» містило ряд статей які, у випадку реалізації на практиці, створили б фінансово-юридичну базу для повної незалежності РПЦ, повернули б їй політичну і фінансову могутність досинодальних часів³³. Це статті 22-25, якими передбачалося врегулювання фінансово-майнових відносин між Церквою і державою. В них Помісний Собор задекларував наступні вимоги: 1) зберегти за існуючими та надати новоствореним церковним установам права юридичної особи; 2) зберегти за усіма церковними установами РПЦ права власника на рухоме і нерухоме майно та гарантувати недоторканість самих установ; 3) звільнити церковне майно від «оподаткування

державними, волосними, міськими, земськими зборами, якщо воно не приносить прибутку шляхом здачі в оренду, або наймання»³⁴.

Таким чином, РПЦ, пристосовуючись до постімперських реалій, намагалася не просто зберегти традиційний політичний статус і юридичні прерогативи, а розширити їх до повної політичної та фінансової незалежності від держави. Причому матеріали Всеросійського Помісного Собору фіксують цю стійку тенденцію майже до кінця 1917 року³⁵. Одночасно РПЦ виражала традиційну готовність співпрацювати з будь-якою легітимно встановленою владою, яка поширювалася б на всю країну. Так, наприклад доповідь проф. С. Булгакова на засіданні 11 листопада, в якій останній подав теоретичне обґрунтування «розриву християнської совісті» в остаточному варіанті законопроекту про відносини держави й церкви, була цілком схвалена делегатами. В ній доповідач зазначив наступне: «При визначенні внутрішнього співвідношення між Церквою і державою визначальним чинником для християнської совісті є не взаємне відчуження і розходження стихій, але їхнє найтісніше зближення. Саме через внутрішній вплив церковної стихії на державу, в яких би зовнішніх формах це не проявлялося. Тому будь-яка влада повинна бути християнським служінням і перед Церквою може бути виправдана будь-яка політична форма, якщо вона тільки сповнена християнським духом, або прагне цього»³⁶. Означена специфіка у відносинах Російської православної церкви з державою спровокувала неадекватність у сприйнятті російськими політичними та духовними елітами національно-церковних рухів на «околицях» імперії до початку 1918 року. Відповідно, там виникали проблеми з визначенням статусу РПЦ та встановленням функціональних засад в умовах дезінтеграції імперії.

Особливо це стосується України. Активізований під впливом другої «хвилі націоналізму» в Європі процес національного самовизначення автоматично потягнув за собою проблему визначення форм української державності та статусу національної Церкви. Тобто, фактично на порядку денному постало питання перегляду політичного і юридичного статусу РПЦ і в Україні, і в Росії. Отже, 9 березня 1917 року петербурзька громада ТУП оприлюднила через газету «День» заяву з вимогою надання Україні територіальної автономії, запровадження української мови у школах, звільнення полонених галичан і митрополита А. Шептицького. Наступного дня, 10 березня, у Києві на засіданні

Центральної Ради було ухвалено надіслати телеграму Тимчасовому урядові про «визволення митрополита Галицького і кардинала папського Шептицького»³⁷. З аналогічними вимогами (додалися прохання здійснити українізацію духовенства й церковної адміністрації в Україні, зобов'язати пастирів читати проповіді українською мовою) звернулися і депутації українців до прем'єр-міністра Росії Г. Львова (17 березня) та до обер-прокурора Св. Синоду В. Львова (2 квітня). Однак ці звернення залишилися без відповіді. Так само Тимчасовий уряд відкинув вимоги офіційного меморандуму Центральної Ради, які привезла до Петрограду українська урядова делегація в травні 1917р. Окрім вимоги автономії України, документ містив п.8, який безпосередньо стосувався церковних справ. Тут було передбачено: «усунення владикив великоросів і інших неприхильних виборній організації української церкви, в дальшій плані признання принципу автокефальності української церкви, себто освободження її від синодальної власті»³⁸. Така «революційна бездіяльність» влади, на нашу думку, була обумовлена тим, що політичні еліти слідували в руслі імперської політичної культури і їхні лідери не поспішали брати на себе персональну відповідальність за будь-яку, бодай незначну, політичну ініціативу. А це сприяло розвитку революційної стихії на місцях.

Подібно до уряду загальну позицію вичікування зайняв і Синод. Лише на повідомлення про єпархіальні з'їзди, що відбулися навесні 1917 р., Св.Синод відреагував дещо активніше. Не маючи змоги реально впливати на події, він був змушений заднім числом санкціонувати їхні постанови. З 1-го по 5-е травня було видано указ «Про залучення духовенства й мирян до активнішої участі в церковному управлінні», указ і положення про церковно-єпархіальну Раду, а до кінця травня 1917 року Синод затвердив радикальні постанови більшості українських єпархіальних з'їздів³⁹.

Однак, проголошення 10 червня 1917 року І Універсалу Центральної Ради, серйозно занепокоїли Тимчасовий уряд. 16 червня останній звернувся з офіційною відозвою до українського народу, декларуючи готовність прийти до згоди з громадськими демократичними організаціями України щодо спільної розробки перехідних заходів, які забезпечать права українського народу. Проте, застеріг, що повна перебудова державного механізму Росії під час війни неможлива. Тому переговори делегації Тимчасового уряду з лідерами Центральної Ради 29-30 червня у

Києві викликали шквал негативних емоцій урядових партій. А урядова постанова від 3 липня про визнання Генерального секретаріату вищим виконавчим органом в Україні спричинила урядову кризу. Разом з іншими, незгодними з українською політикою О. Керенського членами уряду, пішов у відставку й обер-прокурор В. Львов, на підтримку якого в питанні скликання Помісного собору Української церкви розраховували українські кола.

В цій ситуації ієрархія РПЦ виявила себе менш розгубленою, хоча спочатку і пов'язувала автономістські прагнення українців з особою митрополита А. Шептицького, для якого Тимчасовий уряд офіційно підтвердив титул греко-католицького митрополита Південно-Західної Росії. Тому архієпископ Платон (Рождественський), відряджений до Києва у другій половині травня 1917 р. з'ясувати справу єпископа Чигиринського Никодима (Кроткова)⁴⁰, головним своїм завданням вважав «розслідування українофільського руху й організацію боротьби з пропагандою унії»⁴⁰. Щоб відвернути загрозу «провокації уніатами політичного сепаратизму», преосвященний Платон запропонував голові місіонерського комітету архієпископу Сергію (Страгородському) відвідати українські єпархії найближчим часом і вжити відповідних заходів. Зі свого боку владику Сергій висловив ідею скликання з'їзду єпископів на півдні Росії для вирішення питання боротьби із розповсюдженням унії⁴¹. Такий (V місіонерський) з'їзд відбувся у липні-серпні 1917 р. у Григоріє-Бізюківському монастирі Херсонської єпархії. На з'їзді також обговорювалися заходи, спрямовані на «посилення антикатолицької та антиуніатської пропаганди, та боротьбу з можливим політичним сепаратизмом на Україні»⁴². Іншими словами, ієрархія РПЦ зробила спробу розмежувати і в церковній, і в політичній свідомості поняття «українець» і «православний», закріпити «зовнішній» «католицький», а значить – «ворожий» – стереотип сприйняття українського церковно-національного руху. Слід зазначити, що ця акція до певної міри вдалася, і звинувачення в пропаганді унії офіційно визнали (на засіданні Собору) «дуже перебільшеними» аж на початку 1918 р.⁴³.

* Як справедливо зазначають сучасні дослідники, владику, як непримиреного чорносотенця, намагалися витіснити з Києва демократичні елементи. Причому, абсолютно незалежно від націоналістичних переконань і Синод був змушений 26 травня 1917 р. терміново перевести його до Саратова.

Такий же широкий резонанс та активну протидію у середовищі православного єпископату та російської церковної свідомості викликало і спеціальне звернення 66 представників від 10 українських єпархій до Всеросійського з'їзду духовенства і мирян у Москві (11 липня 1917 р.). Делегати звернулися із заявою про підтримку ідеї автономії України перед Тимчасовим урядом та порушили клопотання перед Св. Синодом про дозвіл на проведення Всеукраїнського церковного собору⁴⁴. Вони зазначали, що майбутній національний церковний форум повинен визначити майбутній статус православної Церкви в Україні відповідно до форми державного устрою останньої. Одночасно українська група звертала увагу з'їзду на те, що автономний статус держави передбачає автономію церковну, а державна незалежність вимагатиме визнання автокефалії української Церкви⁴⁵. З огляду на це, Св. Синод заборонив – а після відставки В.Львова новий обер-прокурор А.В. Карташов підтвердив цю заборону – скликати Всеукраїнський Помісний Собор, мотивуючи її скликанням в серпні Всеросійського Собору. Справжньою ж причиною була послідовність у відстоюванні політичних позицій центрального уряду та збереженні юридичного статусу самої РПЦ. Подібно до того, як визначення політичного статусу України стосовно пореволюційної Росії політичні сили відносили до компетенції Всеросійських Установчих Зборів (при цьому мало враховуючи реальний стан справ), визначення майбутнього статусу православної Церкви в Україні відносили до компетенції Всеросійського Собору. Окрім того, вище церковне управління намагалося переконати делегатів Всеросійського з'їзду у відсутності в Україні традицій державності та автокефалії Помісної Церкви. Аргументацією слугували матеріли та резолюції єпархіальних з'їздів другої половини 1917 р., які надходили до канцелярії Синоду. А вони свідчили про спад революційної стихії та істотне «поправління» політичних поглядів учасників⁴⁶.

Консервативні настрої відповідним чином вплинули на характер українського представництва на Всеросійському Помісному Соборі. Незважаючи на той факт, що делегати від українських єпархій очолювали, або належали до складу 8 (з 21) соборних комісій, українське питання спочатку навіть не ставилося. Це

* Комісію богослужіння, проповідництва і храмів очолював архієпископ Волинський Євлогій, (заст. Пахомій, єпископ Чернігівський). Комісію церковної дисципліни очолював митрополит Київський Володимир; єдиновір'я і старообрядництва – митрополит Харківський Антоній;

дало підстави професорові В.Ульяновському кваліфікувати його як територіально-єпархіальне. Хоча окремі делегати підкреслювали, що не висували на порядок денний цю проблему, керуючись лише бажанням уникнути упереджених звинувачень у потуранні сепаратизму⁴⁷. Однак, у жовтні-листопаді 1917 року відбулася радикальна зміна політичної кон'юнктури. В Росії більшовики шляхом перевороту узурпували владу напівлегітимного Тимчасового уряду. У зв'язку з цією подією в Україні Генеральний секретаріат спеціальною відозвою, оголосив про поширення влади Секретаріату на всі українські губернії та оприлюднив основні перспективи розвитку державної політики, а 7 листопада було проголошено III Універсал.

Відтак, проігнорувати, як раніше, політичні зміни в Україні Собор не міг і мусив реагувати адекватно. До того ж на засіданні 20 листопада представник від українських єпархій К. Миревич заявив, що «...питання про національне самовизначення малоросів вирішене позитивно. Щонайменше – вони отримають автономію, але можна чекати і самостійної української республіки. А це вимагає перегляду форм стосунків між Церквами, зокрема надання широкої автономії або автокефалії Церкві в Україні зі збереженням канонічного зв'язку (церковна доктрина, канони та обряд) з Російською та Східними Церквами. Всі справи власне Української церкви мали б вирішуватися на місці»⁴⁸. З огляду на це, засідання 20 листопада закінчилося ухвалою про можливість скликання Українського Собору. А 23 листопада на ранковому засіданні 42 делегати звернулися до Собору з письмовою заявою про необхідність відрядження спеціальної делегації для того, щоб з'ясувати ситуацію у Києві. Причому архієпископ Волинський Євлогій (Георгієвський), аргументуючи необхідність встановити контакти з місцевими церковними організаціями і Центральною Радою, наголошував, що повноваження останньої делеговані Тимчасовим урядом, тому вона є цілком легітимним органом влади, а, значить, переговори з нею не можуть «принизити гідність Собору» (такої думки дотримувалися деякі делегати).

церковно-парафіяльних шкіл – архієпископ Херсонський Назарій. До складу Комісії з реформи духовних академій належали київські професори В.П.Рибінський та І.В.Попов; викладання закону Божого – протоієрей Є.З.Капралов; а юридичного та економічного становища духовенства – харків'янин І.М.Бич-Лубенський. Спеціальну комісію з устрою православної Церкви на Закавказзі очолював архієпископ Таврійський Димитрій.

Окрім того, делегація Собору вступала в контакт і з урядом Керенського, і з урядом більшовиків⁴⁹. Місцевий єпископат також мусив визнати, що «під час розвалу і розрухи в Російській державі, проголошення УНР – єдиний вихід із становища, що склалося» і дозволити прочитати універсал в храмах та згадувати в молитві за власті поряд із російськими «Украину и воинство ея». Оскільки архієреї були зобов'язані звітувати про подібні зміни Синодові, то останньому в цій ситуації залишалось лише приймати відповідні рапорти до відома, не висловлюючи претензій.

З огляду на сказане, показовим є звіт митрополита Платона (Рождественського), котрий очолював делегацію від Всеросійського Собору на Україну. Хоча на соборних засіданнях і подавалися рекомендації не орієнтуватися тільки на стан справ у Києві і виявити настрої в інших єпархіальних центрах – у Харкові, Житомирі – та скористатися, можливо, більш сприятливою для РПЦ, ситуацією там, делегація визнала за доцільне обмежитися одним Києвом. Звітуючи 9 грудня перед Собором, преосвященний Платон звертав особливу увагу на той факт, що його співбесідники у Києві вбачали майбутнє України у складі Російської держави на федеративних засадах. А за таких умов у зміні статусу РПЦ в українських єпархіях немає ні сенсу, ні потреби⁵⁰. Цікаво, що у документах Міністерства сповідань гетьманського уряду, які збереглися у фондах ЦДАВО України у м. Києві, у довідці про становище УПЦ від Всеукраїнського православного церковного Кирило-Мефодіївського братства на ім'я гетьмана Скоропадського цей візит подається дещо інакше. Братчики доводили до відома гетьмана, що митрополит Кавказький Платон, котрий приїхав від імені Собору і патріарха «забув» прочитати в засіданні Церковної Ради той документ у якому було сказано: «В засіданнях 20 і 24 листопада 1917. Священним Собором Православної Всеросійської Церкви постановлено: благословити скликання обласного церковного Собору, канонічно обраного у м. Києві 6 грудня 1917 р.». Навпаки, митрополит Платон відверто заявив, що він приїхав до Києва тільки з інформаційним завданням. Тому він і звернувся не лише до Церковної Ради, а порадився ще з «Київським пастирським союзом» та з «Союзом приходських організацій». Тим часом Церковна Рада розсилала свої заклики до виборів на Всеукраїнський Собор і для того призначила своїх комісарів до всіх українських консисторій»⁵¹.

Окрім звіту митрополита, патріарх Тихон, який пильно стежив за розвитком подій на Україні, постійно отримував різноманітні контрверсійні повідомлення від Київської духовної консисторії; приймав делегації від Союзу приходських організацій м. Києва, Пастирського союзу, від Всеукраїнської Церковної Ради (12 грудня 1917 р.); повідомлення з інших українських єпархій. Також до канцелярії Собору надходили матеріали тогочасної преси⁵², присвячені висвітленню та аналізу поточних політичних подій. А отже, Святіший досить непогано орієнтувався в ситуації. Інша справа, що традиційно використати для вирішення внутріцерковних проблем державну міць імперії, або силу, альтернативну Центральній Раді, щоб зберегти status-quo РПЦ на Україні можливості вже не було⁵³. Тому відкласти скликання «Малоросійського церковного собору» до кінця війни, як це пропонували прихильники жорсткого адміністративного курсу, або навіть анафемствувати всіх, хто вимагав перегляду статусу РПЦ в Україні, патріарх не міг. Політична ситуація ставила перед необхідністю застосовувати виключно церковно-адміністративні важелі і підтримати позицію поміркованих учасників собору, які схилилися до розгляду статусу Української Церкви у контексті адміністративної реформи РПЦ, зокрема – розподілу на митрополичі округи та відновлення канонічних прав Київських митрополитів (щоправда, лише як обласних). Схилили до такого висновку і, аналогічні наведеним Комісією, рекомендації делегації митрополита Платона надати певну автономію Українській Церкві. Але реалізацію ідеї автокефалії пропонувалося вважати неможливою і з огляду на історичні та канонічні причини, і як таку, що не має серйозної підтримки серед українців. На вищезгаданому засіданні 23 листопада патріарх Тихон, підсумовуючи дискусію, підкреслив, що він підтримує поступки, благословляє Всеукраїнський Собор, але вимагає збереження безпосереднього зв'язку Української Церкви з РПЦ та канонічної залежності від патріарха. Сподівання на підконтрольність Собору ґрунтувалися на видимій однакості єпископату українських єпархій протистояти автокефалістам⁵⁴.

Проте, політична ситуація продовжувала мінятися як у калейдоскопі. 6 грудня 1917 р. Всеукраїнська Православна Церковна Рада (далі ВПЦР) проголосила себе *тимчасово вищою*

* Ці документи відклалися у фондї 3431 ДАРФ у м. Москва разом із повідомленнями з інших єпархій і мають досить великий обсяг: 13 справ, що нараховують більше 2 тис. аркушів.

владю православної Церкви в Україні до скликання Всеукраїнського Собору. Патріарх та Св. Синод 11 грудня прийняли рішення вдруге відрядити митрополита Платона до Києва, щоб підтвердити дозвіл на скликання правомочного Всеукраїнського Собору. Така тактика забезпечила можливість місцевому єпископатові узгоджувати свої дії з вищою церковною владою, а патріаршому посланцеві контролювати архієреїв України. Цього разу патріарх уповноважив свого представника-координатора чітко заявити, що вища влада РПЦ, благословляючи обласний Собор, «не дає згоди і благословення на автокефалію Української Церкви»⁵⁵. Одночасно було вжито заходів, щоб нейтралізувати єдиного проукраїнськи налаштованого архієрея – архієпископа Олексія (Дородніцина), який на той час проживав на покої в Києво-Печерській Лаврі. На цьому ж засіданні Синод вирішив відкликати архієпископа Олексія до Москви, а на випадок непокори останнього уповноважив преосвященного Платона заборонити опального владику в священнослужінні. Додатково на архієрейській нараді ухвалили рішення покинути Собор у тому випадку, якщо архієпископ Олексій з'явиться на засіданнях і таким чином зірвати його проведення⁵⁶. А для того, щоб остаточно ліквідувати прецедент підтримки єпископом національного руху на підконтрольних територіях, патріарх вирішив застосувати традиційну практику і перевести високопреосвященного Олексія до Тверської єпархії, призначивши настоятелем Калязінського монастиря.

Отже, можемо констатувати, що центральна церковна влада від самого початку чітко визначила свою позицію у питанні про політичний статус РПЦ в Україні та про право й перспективи самостійного національно-політичного і церковного розвитку останньої. Але, як слушно зазначив А. Стародуб, і Собор, і патріарх усвідомлювали, що проблема остаточно не залагоджена, і її вирішення залежатиме від можливого впливу світської української влади на рішення Всеукраїнського Собору⁵⁷.

Подальші події повністю підтвердили цей прогноз. 23 грудня ВПЦР звернулася до православного українського народу із закликом підтримати Центральну Раду у боротьбі проти російських більшовиків. А за кілька днів Центральна Рада, оцінивши під тиском обставин державницьку позицію ВПЦР, делегувала до неї своїм представником В. Рафальського і включила до свого складу 3-х представників останньої. Це відразу було розпропагандоване як визнання владою ВПЦРади легітимним церковним органом, та як підставу від імені уряду змінити політичний статус

РПЦ шляхом проголошення автокефалії. Тим більше, що в Генеральному Секретаріаті внутрішніх справ була відкрита посада «тимчасового комісара в справах духовних», яку обійняв О.М. Карпінський. А 27 грудня він видав наказ духовним консисторіям всі стосунки з російською церковною владою вести виключно з його відома⁵⁸.

Однак, на першій сесії Всеукраїнського Собору, що відкрився 7/20 січня 1918 року, проблема політичного та юридичного статусу РПЦ і в Україні не була вирішена. Незважаючи на визнання Тимчасовим урядом, соціалістичний характер Центральної Ради та непевність її становища позбавляли останню, а з нею й ідею самостійної України в очах ієрархії РПЦ будь-якого авторитету, чи, принаймні, сенсу. Тому під час доповідей професорів КДА Ф. Міщенко та Ф. Титова, зроблених на соборному засіданні, увага делегатів акцентувалася переважно на доцільності відновлення прав Київського митрополита як обласного. Що ж до надання автокефального статусу українським єпархіям РПЦ (тобто, утворення самостійної церковно-адміністративної одиниці), то цей крок визнавався зайвим з огляду на стандартні вже причини: 1) відсутність історичного підґрунтя (постійна формальна залежність від Константинополя), 2) проголошення автокефалії призведе нового наступу католицтва та унії, як це було в XV–XVII ст.⁵⁹ Більшовицький наступ на Київ та повернення Центральної Ради з німецькою армією остаточно дискредитували український соціалістичний уряд в очах вищої ієрархії РПЦ та патріарха. Вони утвердилися у своєму переконанні, що Українська республіка – тимчасове політичне утворення, на зразок Красноярської чи Кронштадтської «республік», а саме українське питання – проблема штучно створена нечисленними «украинствующими» елементами.

Отже, розпочавши загальне реформування Церкви у період діяльності демократичного уряду, Помісний Собор РПЦ встиг лише детально розробити функціональні засади і правові положення інституалізації Церкви в державі та вибрати патріарха. Але приступити до втілення в життя накресленої схеми стосунків Церкви й держави з огляду на процес дезінтеграції імперії та швидко зміну політичної кон'юнктури не вдалося. Одночасно доводилося терміново адаптувати стару схему реформ до нових політичних реалій при вирішенні проблеми реформування вертикалі управління і адміністративно-територіального устрою Церкви. Оскільки, більшовицький уряд у цей період не був визнаний вищим управлінням Церкви як стабільна і перспективна

інтегруюча політична сила, то учасники Всеросійського Собору продовжували дотримуватися думки, що саме вони несуть усю відповідальність за долю держави. А коли йшлося про збереження територіальної єдності Росії, усі тактичні розбіжності ставали другорядними. Той факт, що церковна єдність буде максимально довго утримувати в орбіті імперії колишні околиці, які після революції змогли здобути незалежність, а то й унеможливить сецесію від центру, був очевидний для всіх. Тому і Собор, і патріарх так активно противилися не лише утворенню тут Помісної Церкви, а будь-якій зміні статусу РПЦ в українських єпархіях загалом. Навіть незважаючи на зміну політичного статусу самої України. Також спрацьовував традиційний стереотип політичної культури, який закріпив і в політиці, і у церковній свідомості специфічну модель поступового розвитку православної імперії «від Святого Києва до загальноруської єдності». Такий підхід і обумовлював категоричне неприйняття українського національно-церковного руху. Ієрархія РПЦ і соборна більшість розглядали Українську державу лише як автономне утворення у складі Росії, яке не мало і не може мати державницької традиції. Більше того, ідея автономістських кіл, згідно з якою українці становили окремих народ і не поступалися в цьому відношенні росіянам, в очах останніх була тотожною ідеї свідомого розвалу Росії. Тому усі прецеденти української державності слід було розцінювати винятково як політичні курйози. З огляду на це, автокефалія Української Церкви не просто позбавлена історичного підґрунтя, але й увесь час коли вона фактично існувала, в митрополії панував безлад. Відтак сприяння інституалізації Помісної Церкви на Україні означає добровільну згоду на втрату цього краю для Вселенського Православ'я (охоронцем чистоти і недоторканності останнього є тільки Росія і ніхто інший) та поширення унії і католицизму.

* * *

Зміна політичного режиму в імперії у жовтні 1917 року деякий час вищим управлінням РПЦ всерйоз до уваги не бралася. Навіть обговорюючи підписання Брестського миру, Всеросійський Собор розглядав більшовицький уряд, аналогічно до Центральної Ради в Україні, як явище тимчасове. Хоча перший інцидент з Військово-революційним комітетом, що стався при вирішенні питання про попередження обстрілу Кремля та збереження життя юнкерів, які його обороняли, навів Собор на думку, що Церква вступає в «полосу «нестроений, а может быть и открытого против нее

гонення»⁶⁰. Але церковний форум плекав надію на швидке скликання Установчих Зборів, що мали встановити законну форму правління та притягнути до відповідальності осіб, котрі «самочинно виступають від імені Росії та розпоряджаються її територіями». Тому, 4 листопада 1917 р. група делегатів Собору направила до Раднаркому протест проти переговорів з німцями. Як зазначалося у документі, «Священний Собор Російської православної Церкви, яка століттями брала участь у будівництві держави Російської не може без болю в серці дивитися, як гине держава, втрачаючи споконвічні російські землі; як навіть святий Київ, колыска православ'я, опиняється у ворожих руках» Спочатку прогноз тимчасовості більшовицької влади ніби «підтверджувалися» кризою в уряді Леніна після виходу з нього А.І. Рикова, Л.Б. Каменева та ін., «наказаних у таких спосіб за глум над святинями і байдужість до долі держави, яку не вони збирали»⁶¹.

Однак ленінський уряд втримався при владі. Це змусило комісію Собору під головуванням патріарха Тихона офіційно звертатися 8 і 11 листопада до ВРК з вимогами звільнити заарештованих солдатів і офіцерів; дозволити урочисті похорони вбитих юнкерів; надати Собору можливість звернутися до народу із засудженням дій нової влади та забезпечити регулярний випуск релігійних видань для інформації віруючих про церковні справи⁶². Тобто, ситуація змусила визнати уряд Леніна де-факто. Наступного дня Собор ухвалив зачитаний професором С.М. Булгаковим текст послання «Ко всем чадам Православной Российской Церкви» – перший офіційний документ Церкви, у якому відкрито засуджувалися дії більшовицьких лідерів. Собор зобов'язав усе православне духовенство оголосити цей документ під час богослужінь серед парафіян⁶³.

У відповідь більшовики оприлюднили 2 листопада 1917 р «Декларацію прав народів Росії», підписану В.І. Леніним та Й.В. Сталінін, яка відміняла усі релігійні пільги та обмеження, витісняючи Церкву зі сфери громадянського і державного життя. Порівняно із законом Тимчасового уряду від 14 липня цей документ не містив нічого нового, проте на тлі «розстрілу кремлівських храмів» Собор сприйняв його як акт дискримінації релігії більшості. В той же час вище церковне управління продовжувало сподіватися на тимчасовий характер соціалістичної влади. Тому декрет РНК від 18 грудня 1917 року про громадянський шлюб і цивільну метрикацію, який оголосив церковний шлюб приватною справою громадян («Газета Временного Рабоче-Крестьянского Правительства»,

1917. – № 37-37), Собор зустрів без особливої паніки і в робочому порядку прийняв відповідну постанову, яка зобов'язувала усіх православних християн дотримуватися порядку укладення та розв'язання шлюбів, встановленого Церквою⁶⁴. Принагідно вище церковне управління завжди нагадувало більшовикам, про те, що вони прийшли до влади нелегітимним шляхом.

Занепокоєння станом справ та обговорення на соборному засіданні можливих варіантів протидії режимові викликав факт розгону Установчих Зборів 6 (19) січня та оприлюднення урядової постанови від 14 (27) січня 1918 року «Про скасування придворного духовенства і реквізицію майна та приміщень придворних церков», яка вийшла за підписом комісара майна республіки Ю. Флаксермана. Згідно документу у розпорядження цієї установи надійшли не лише майно та самі храмові і культові споруди, що знаходилися при дворі царя та в його околицях, але і частина храмів московського Кремля⁶⁵. Спроби населення опротестувати цей документ виявилися марними. Дуже швидко потік скарг та прохань перестав надходити безпосередньо до Раднаркому, залишаючись в архіві VIII відділу Наркомюсту. Аналізуючи ці постанови під час роботи II сесії Собору на засіданні 20 січня в приміщенні московського Єпархіального Дому, патріарх Тихон мусив констатувати: «Уряд звернув неприхильну увагу на Церкву Божу: він видав низку постанов, які починають втілюватися в життя і порушувати основні засади існування нашої Церкви»⁶⁶.

Але справжній шквал емоцій і величезне обурення Собору викликала постанова РНК від 23 січня «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства». В матеріалах Собору можна

* Ця постанова була прийнята Раднаркомом в процесі розробки Декрету «Про відокремлення церкви від держави». 11 грудня 1917 р. РНК обговорив питання про заходи щодо прискорення відокремлення Церкви від держави, створивши для цього спеціальну комісію у складі: П.І. Стучки (нарком юстиції), А.В. Луначарського (нарком освіти), М.А. Рейснера (заввідділом НКЮ), П.А. Красикова (член слідчої комісії по боротьбі з контрреволюцією), петроградського священника М.В.Галкіна. В ході роботи з'явилася пропозиція провести низку попутних заходів, наприклад, скасувати придворне духовенство, реквізувати майно та приміщення придворних церков.

* Незабаром у збірнику урядових документів № 18 за 1918 рік цей документ був опублікований під назвою «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» за підписом Леніна, Подвойського, Алгасова, Трутовського, Шліхтера, Прошьяна, Менжинського, Шляпникова, Петровського, та керуючого справами РНК Бонч-Бруєвича.

знайти досить відверту характеристику більшовизму. Так, наприклад, на ранковому засіданні 25 січня, присвяченому розробці соборної постанови стосовно декрету РНК, один із делегатів запитав присутніх: «...хто з нас не знав, що на реп'яхах не росте виноград? Хто не знав, що соціалізм – явище протилежне християнству, що з волі його виявиться люта морда антихриста?»⁶⁷. Наступний промовець звернув увагу присутніх на те, що «народні маси змучені і вільним шинком, і пережитками кріпосного права, і злочинною війною, проти якої, нажаль, представники християнської Церкви – і православної, і католицької, і лютеранської – не підняли свого голосу, потрапили в цю диявольську пастку – соціалізм. А останній, заперечуючи приватну власність, дозволяє терор для своїх цілей і, по суті, викреслює дві заповіді Божі: не вкради і не убий...»⁶⁸. Відтак, делегати констатували, що декретом РНК «...відкрито узаконюються гоніння як проти Церкви православної, так і проти всіх релігійних товариств, християнських і нехристиянських. Під претекстом «відокремлення Церкви від держави» РНК намагається зробити неможливим саме існування Церкви в державі, церковних установ і духовенства»⁶⁹. Дійти такого висновку Священний Собор примушувала і постанова про загальний військовий обов'язок, яка вимагала від духовних осіб – нарівні з рештою чоловічого населення – виконання військової повинності, забороненої 83 правилом Св. Апостолів.

З огляду на вказані причини Собор зробив висновок, що «треба рятувати країну від руйнівних течій, а для цього треба сказати народові правду: в чому полягає соціалізм і до чого він призводить». На тому ж засіданні було утворено спеціальну «Комісію для розробки проекту соборної постанови стосовно декрету РНК про відокремлення Церкви від держави...»^{**} На підставі всього вищенаведеного, Комісія від імені Собору підготувала відозву до православного населення, де офіційно оголосила закон про свободу совісті «актом відкритого гоніння на Православну Церкву» і закликала «весь народ православний...об'єднатися навколо храмів і монастирських обителей для захисту зневажених святинь»⁷⁰.

В кінці січня 1918 р. церковно-державні стосунки загострилася ще більше. Петроградські Ради (очевидно, що за прямою

^{**} Згодом ця комісія стала постійною і називалася «Комиссия для выработки мероприятий в связи с последними распоряжениями советской власти». Вона працювала до кінця 1918 року

вказівкою РНК) організували спеціальну комісію для конфіскації майна Синоду, Міністерства сповідань, канцелярії, прийому та передачі в банк церковних коштів. Згодом до неї приєднався «уповноважений по ліквідації колишнього Св. Синоду» комісар у справах біженців А.М. Діжбіт. Останній, звітуючи у спеціальній записці наркомові внутрішніх справ Г.І. Петровському, констатував: «ліквідацію Синоду завершив; прийняв цінних паперів і рахунків на суму 46 мільйонів 15 тис. руб.»⁷¹.

Діяльність цієї комісії, а також оприлюднення заяви Наркомюсту про те, що, у відповідності з декретом від 23 січня, майно всіх монастирів переходить до Совдепів, обителі повинні бути закриті, а їхня діяльність призупинена, викликала гостру реакцію духовенства і мирян на місцях та незадоволення Собору. Останній мусив захищатися і утворив іще одну комісію, яка на основі інформацій та скарг віруючих підготувала проект постанови «Про святотатства, блюзнірства і насильницьке відбирання церковного майна». Документ категорично забороняв настоятелям храмів, монастирів, парафіяльним радам, парафіяльним зборам відмовлятися від храмового або монастирського майна, віддавати його будь-кому, незалежно від того «звідки походять подібні вимоги і на яких підставах базуються»⁷². Також проект передбачав покарання осіб, винних у святотатстві, відлученням від Церкви згідно постанови церковного суду, або припинення священнодійства та закриття храму в цілому селі згідно постанови єпархіальної влади⁷³.

Однак, сама констатація конфронтаційного характеру церковно-державних стосунків в Росії у кінці 1917 – на початку 1918 рр. була б відвертим спрощенням. Адже оголошення більшовиками 2 січня 1918 р. війни УНР та повернення Центральної Ради до Києва разом із австро-німецькими військами переконувало керівництво РПЦ в тому, що Раднарком не бажає руйнації імперії. З огляду на це Собор зробив спробу визначити місце Церкви в «суспільстві, яке звільнилося від самодержавства і буржуазії» і виробити новий декрет у співпраці з робітничим урядом. З цією метою на початку лютого 1918 року до Петрограда з Москви прибула делегація від Собору. До її складу належали: особистий представник патріарха професор МДА М.Д. Кузнєцов, А.Д. Самарін, селяни Малигін та Юдін⁷⁴. У Раднаркомі їх ніхто не прийняв. Наступна делегація відвідала Раднарком у березні. Її приймали представники РНК Курський, Єлізаров та Бонч-Бруєвич. Вони пообіцяли, що в перспективі усі

документи, які стосуються Церкви, будуть прийматися владою після консультацій з представниками релігійних організацій. Але до складу комісії, утвореної 8 квітня 1918 р. при Наркомюсті для розробки інструкції по проведенню відокремлення Церкви від держави, жоден представник релігійної організації введений не був. Також до Собору продовжував надходити потік скарг від духовенства і мирян на жорстокі розправи та протизаконні дії представників місцевих радянських органів влади. Листи супроводжувалися довгими списками жертв червоного терору (хоча офіційна постанова про його запровадження вийшла 2 вересня 1918 р.).

Провал іще однієї спроби встановити контакт із світською владою примусив вище керівництво РПЦ піти на відкриту конфронтацію з більшовиками. Протягом 1918 р. Собор і патріарх видали низку послань до православного народу із закликами чинити спротив втіленню в життя декретів і постанов про відокремлення Церкви від держави всіма можливими засобами⁷⁵. Документи забороняли священикам самочинно залишати службу, або сприяти конфіскації церковного майна. Натомість було запропоновано створювати, по можливості, «Братства захисту Церкви», систематично поминати під час богослужінь пам'ять жертв, надавати матеріальну допомогу потерпілим, по можливості приховувати церковне майно від конфіскацій⁷⁶. Для координації дій Собор створив у лютому 1918 р. спеціальну «Комісію у справах гонінь на Православну Церкву» на чолі з протоієреєм П.А. Миртовим. В обов'язки комісії також входило завдання широко висвітлювати випадки гоніння та переконувати населення у тому, що гоніння набирають цілеспрямований і систематичний характер. Було порушено питання про встановлення дня всецерковного поминання жертв гонінь на РПЦ. Квітневою постановою він був призначений на 25 січня (або на вечірню службу наступного недільного дня)⁷⁷.

Таким чином, РПЦ була поставлена перед свого роду політичним парадоксом: більшовики прагнули зберегти імперію усіма можливими засобами, але не потребували вже жодного з традиційних способів легітимації влади: відкинули діалог із Собором та відразу повели повномасштабну неоголошену війну з Церквою, а представницькі Установчі Збори просто розігнали. Іншими словами, з жовтня 1917 р. РПЦ фактично перестала бути інституцією, яка виконувала державні функції «збирача земель» та консолідації нації, втратила статус урядового органу і

опинилася на становищі поза законом. «Декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» РНК тільки підвів правову базу під свої дії та окреслив певне правове поле, у якому отримав можливість офіційно відкидати звинувачення, що їх висувало керівництво Церкви більшовикам, у злочинній узурпації влади в країні.

В той же час на тлі вищеописаних події всеросійського масштабу ситуація в Україні вигідно відрізнялася. Хоча на початку 1918 р. свідомо дискредитація Всеукраїнського Собору єпископатов українських єпархій в очах делегатів Собору у Москві у поєднанні з фактом повернення Центральної Ради до Києва разом із німцями негативно відбилися на характері вирішення проблеми статусу РПЦ в Україні аж до різкого неприйняття «українського питання». Під час обговорення стану справ в Україні на соборному засіданні 12 (25) березня професор О.А. Котляревський підкреслив, «що автокефалісти діяли, звертаючись до політичних пристрастей народу, посилаючись на розвал імперії. Далі він вказав, що скликання Всеукраїнського собору відбулося поспіхом, а формування кабінету Голубовича за допомогою німецької зброї підтвердило попереднє припущення про нестійкість «Української держави»⁷⁸. Відтак питання про автокефалію Української Церкви не підлягає обговоренню.

Проте уникнути перегляду статусу РПЦ в Україні все ж не вдалося. Вбивство Київського митрополита Володимира (Богоявленського) примусило знову повернутися до цієї проблеми. При цьому цілком проігнорувати українську світську владу не було жодної можливості. Почасти з огляду на загальноросійські події; почасти через вакуум легітимації у канонічному та юридичному просторі; а почасти через те, що заміна соціалістичного уряду на квазімонархічний породив надії на відновлення «єдиної неподільної Росії» на основі гетьманської влади саме з України. Разом із тим вступати в будь-які офіційні контакти з Українською державою РПЦ не бажала. По-перше, це означало б визнання церковним центром легітимності уряду Скоропадського. По-друге – давало підстави останньому вести розмову про відновлення автокефального статусу Київської митрополії, а у випадку обрання проукраїнськи налаштованого кандидата загрожувало створенням Помісної Церкви. Тому тимчасово керуючий Київською єпархією єпископ Никодим (Кротков) зробив спробу організувати вибори митрополита таким чином, щоб оминати дискусії стосовно права і потреби затвердження обраного

кандидата українською світською владою. З цією метою був скликаний єпархіальний елекційний Собор, на якому передбачалося вирішити проблему на місцевому рівні, тобто, лише за участю духовенстві і мирян Київської єпархії. 20 березня (2) квітня і 28 березня (10) квітня патріарх і Всеросійський Собор затвердили порядок виборів і програму елекційного Собору⁷⁹. Отже, вище керівництво РПЦ таким чином звело до мінімуму ризик утворення самостійної церковно-адміністративної одиниці.

З цією ж метою 7 (20) травня на обговорення Київського єпархіального Собору було винесено питання про автокефалію та автономію Української церкви. Професори КДА Ф. Титов та М. Гроссу зробили «принципові пояснення» цих понять. Відповідно історичне та канонічне. Професор М. Гроссу, даючи канонічну інтерпретацію процесу набуття автономною митрополією автокефального статусу, визнав недостатність для цього тільки політичних обставин (незалежності держави). Головними умовами він визнав: 1) заяву від духовенства і мирян про бажання автокефалії (складену через письмовий референдум); 2) письмову згоду на це глави автокефальної Церкви, якій підпорядкована дана автономна; 3) визнання автокефалії Вселенським Константинопольським патріархом та іншими Східними патріархами та автокефальними Церквами⁸⁰. З огляду на відсутність вказаних умов і на ту обставину, що Українська Церква ще не існує як реальний факт, Ф. Титов наполягав на тому, що вимога її негайної самостійності є політична, а духовна мудрість та історичний досвід рекомендують автономію. Її ознаками є: 1) висвята або затвердження предстоятелем автокефальної Помісної Церкви глави автономії і органу управління, які користуються правом зовнішньої і внутрішньої незалежності, їх рішення є остаточні; 2) повна самостійність у судочинстві, законоположенні, управлінні; 3) вибори глави з місцевих уродженців духовенством і мирянами.

Цікаво, що нагадавши присутнім про те, що всі вказані ознаки автономії, а також певні привілеї богослужбово-ієрархічного характеру Київська митрополія мала ще у 1685 р., професор свідомо не акцентував увагу на аналізі сучасного йому стану речей. Натомість переніс адміністративну по суті проблему із юридичного і політичного поля у догматичний дискурс, підкресливши, що нечисленні апологети автокефалії на з'їзді висловилися проти розриву з РПЦ у вірі. При цьому поставив знак рівності між українським націоналізмом, «человеконена-

вистническим филетизмом» і унією з Ватиканом, як «національною релігією українців»⁸¹. Присутні делегати визнали наведені аргументи слушними і Київський єпархіальний з'їзд 223 голосами проти 7 відхилив автокефалію. Натомість 228 проти 2 визнав бажаність автономії. Перемога проросійського кандидата (архієпископа Харківського Антонія (Храповицького), відомого своїми чорносотенними переконаннями) гарантувала нерозривний зв'язок українських єпархій із Всеросійським патріархом. 22 травня (4 червня) указом патріарха Тихона і Св. Синоду вибори було затверджено.

Зі свого боку гетьманський уряд також визнавав недостатність політичних обставин для утворення помісної Церкви. Міністр сповідань В. Зіньківський запропонував перенести вибори митрополита на Всеукраїнський Собор, оскільки уряд вважав, що Київський митрополит повинен очолити *всю Українську Церкву*. Від імені уряду Української Держави з проханням відновити роботу Всеукраїнського Собору до патріарха звернувся голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб. Допустити вибори Всеукраїнського митрополита патріарх не міг і тому санкцію на відновлення роботи Всеукраїнського Собору Тихон дав лише після того, як було затверджено результати елекційного Собору, а єпископат переконався у помірності вимог уряду та українського руху. Зокрема, міністр сповідань мусив доводити, що він не має наміру вирішувати проблему автокефалії так, як це зробили молоді політичні організми – Естонія, Польща, Фінляндія (шляхом розриву з Москвою і встановлення автокефалії через Константинополь)⁸². Відповідно на другій сесії Всеукраїнського Собору дискутувалися лише рамки автономії Української церкви. Проект «Положення про Тимчасове Вище Управління Православної Церкви на Україні», запропонований комісією архієпископа Євлогія на засіданні 29 червня (8 липня), передбачав суттєві обмеження прав Київського митрополита навіть порівняно з наведеними вище канонічними нормами, які загалом регулюють діяльність обласного митрополита. Згідно проекту до компетенції Всеросійського патріарха було віднесено затвердження Київського митрополита і єпископів решти українських єпархій, а також право суду над ними.

Прихильники незалежності від РПЦ пропонували зберегти за патріархом лише право благословення Київського митрополита. Але після виключення Церковної Ради зі складу Собору нікому було навіть запропонувати до розгляду проект, альтернативний

поданому єпископатом, не кажучи вже про те, щоб його відстояти. З незначними поправками «Положення» було прийняте. Документ передбачав формування звичайного церковного округу географічно близьких єпархій. Про самостійність не йшлося, але показово, що автори «Положення» передбачали, що воно вступить у дію після затвердження патріархом і всі документи послали на його ім'я.

За власною ініціативою патріарх Тихон передав їх на розгляд Всеросійського Собору 21 липня (3 серпня). Окрім того, що пропонувався спосіб затвердження «Положення» патріархом виглядав як «особиста унія», він на думку більшості делегатів Всеросійського собору створював прецедент виділення українських єпархій на більш широкій основі, ніж ступінь залежності церковно-адміністративних одиниць, передбачена підготовленим проектом про митрополичі округи. Найбільш протиукраїнськи налаштовані делегати, як, наприклад, єпископ Охтенський Симон (Шлеєв), наполягали, що «тільки за умови повного збігу кордонів держави і Церкви Собор може виробити чітку систему церковного управління. В іншому випадку Російській Церкві доведеться діяти не в одній державі, а в двох незалежних; замість одного Синоду будуть два – у Москві і в Києві. А тому автономію можна допустити тимчасово, як виняток. З цієї ж причини поняття «Українська церква» доцільно замінити терміном «єпархії України»⁸³. Проте довелося врахувати, що «Положення» було наслідком перемоги проросійської більшості, яка висловилася за збереження зв'язку з РПЦ, і обмежитися вказівками, що документ не є прецедентом для організації церковного управління на інших околицях імперії.

В цьому контексті досить показовою є позиція представника лояльного українського єпископату на Всеросійському Соборі – єпископа Чигиринського Никодима (Кроткова). Виступаючи з антиукраїнських позицій, владика Никодим послідовно домагався закріплення широких адміністративних повноважень для Київського митрополита. Зокрема права самостійно затверджувати вікарних єпископів в українських єпархіях, одноособового представництва від України у Всеросійському Священному Синоді (нагадаємо, що Київський митрополит був єдиним серед ієрархів, окрім патріарха, постійним представником Св. Синоду). Також преосвященний Никодим висловився проти призначення до вищих церковних органів України патріаршого представника⁸⁴. Така демонстративна покірність патріаршій волі у поєднанні з наполегливістю в отриманні

максимально широких адміністративних повноважень дозволяє припускати, що єпископат українських єпархій намагався врахувати усі можливі варіанти перспективи розвитку політичної кон'юнктури. В тому числі і перспективу усамостійнення Київської митрополії за умови стабільності української влади. В будь-якому випадку український єпископат цим документом створював для себе канонічне поле в «єдиному православному просторі» для максимально незалежної від патріарха діяльності.

Так само єпископат намагався вирішувати свої проблеми через світську українську владу, декларуючи зверхність патріаршої юрисдикції і перешкоджаючи Міністерству сповідань втручатися в церковні справи. Робити це було досить зручно з огляду на позицію українського уряду, який не відокремив Церкву від держави, а зберіг її традиційний статус як публічно-правового інституту. Якщо порівняти положення про «Правне становище православної Церкви в Українській державі»⁸⁵ з проаналізованим у попередньому параграфі «Законопроектом про правовий статус Церкви в державі», можна помітити, що спектр дії «Положення» в Україні набагато ширший і до того ж гарантований з боку держави юридично і фінансово. Фактично документ являв собою демократизований варіант «Основних Законів» Російської імперії від 26 квітня 1906 р. У випадку практичної реалізації вказаного документу єпископат отримував повну свободу дій. Можемо припустити, що єпископат на чолі з митрополитом Антонієм так наполегливо декларував підлеглисть Московському патріархові і з огляду на цю причину.

Природно, що такий «централізований» варіант автономного статусу українських єпархій в системі РПЦ не задовольнив уряд гетьмана. «Положення» було опротестоване у листі голови Ради Міністрів Української Держави Ф.Лизогуба до патріарха Тихона від 5 серпня 1918 р. У листі українським урядом формально визнавалася канонічна залежність Української Церкви від Всеросійського патріарха. Висловлюючи прохання затвердити склад Вищого церковного управління в Україні, Лизогуб намагався переконати патріарха у доцільності відкласти введення у дію кількох пунктів «Положення», до «остаточного всецерковного розрішення на Україні»⁸⁶.

Всеросійський Собор відреагував у класичному націоналістичному стилі «патріотичного вболівання за долю держави». Так єпископ астраханський Митрофан висловив сумнів, що позиція гетьманського уряду відбиває волю церковної свідомості всієї

України, а не є продуктом боротьби партій. Далі він звернув увагу присутніх, що «Україна ще не досягла повного циклу у своєму політичному розвитку; вона ще буде переживати багато політичних метаморфоз, напевне, у бік єднання з Великоросією. Тому цілком зрозумілою є позиція уряду Лизогуба, його незадоволення тими пунктами положення, у яких ідеться про канонічну залежність Української Церкви від Російської. Зрозумілим є також бажання уряду завершити церковні перетворення в своєму середовищі. Але, враховуючи позицію уряду, відділ заявляє, що вона, як і позиція автокефалістів, жодним чином не вплине на роботу Соборного відділу. Адже народ бажає бути в єднанні з Російською Церквою»⁸⁷.

В цьому контексті слід підкреслити ще один важливий аспект. В той час як на обох сесіях Всеукраїнського Собору активно експлуатовалася концепція «уніатської загрози» для стримування ініціативи української групи, на Всеросійському соборі професор О.А. Котляревський констатував у робочому порядку, що «повідомлення про пропаганду унії і католицизму дуже перебільшені. Натомість важливим є те, що гетьманський уряд у своїх стосунках із Церквою застосував «Основні Закони» від 23 квітня 1906 р., визнав православ'я не тільки першенствуючою, але й пануючою релігією. Проблема полягає лише в тому, що уряд мусить рахуватися з самостійницькими вимогами політичних кіл. Окрім того, якщо «Положення» засвідчили своїми підписами митрополит Антоній, архієпископ Євлогій, єпископ Никодим, то у ньому немає жодної небезпеки. Відтак, Собор повинен затвердити «Положення», адже автономія буває різною»⁸⁸.

Отже, довіряючи авторитетові єпископату українських єпархій та з огляду на тимчасовий (до наступного Всеросійського собору) характер документу, Собор на останньому засіданні 7 (20) вересня затвердив «Положення» без змін. Але ухвалив окрему постанову про обов'язковість для українських єпархій усіх постанов Всеросійських соборів. Також окремою постановою було внесено зміни до порядку виклику єпархіальних архієреїв на засідання Синоду. Українські єпархії було виділено в окрему групу, від якої (окрім Київського митрополита) мав викликатися єпископ. Ці документи разом із відповідними листами патріарха до голови Ради Міністрів Української Держави та до митрополита Антонія були надіслані до Києва на розгляд сесії Всеукраїнського собору⁸⁹.

Таким чином, під тиском політичних обставин РПЦ позбулася звичної опори у формі єдиної легітимної (з канонічного боку) світської влади. Російський єпископат вперше у своїй практиці стикнувся із ситуацією, коли сфера впливу Церкви більше не була окреслена державними кордонами і захищена офіційним статусом публічно-правової інституції державного масштабу. РПЦ довелося мати справу з керівництвом кількох держав, причому в одній з них перебувати на становищі поза законом. Це вимагало застосування більш гнучкої системи управління. Тому саме в Українській Державі часів гетьманату ситуація примусила реалізовувати давній проект адміністративної реформи РПЦ. Проте, виявилось, що російський єпископат на чолі з патріархом не бажає визнавати за українськими єпархіями не лише гіпотетичне право на автокефалію, але й часто декларовану «саму широку автономію». Серед основних причин небажання РПЦ вести розмову про закріплення незалежного статусу за Київською митрополією було не лише консервативне імперське бачення статусу і перспектив політичного розвитку «окраїн». Існував стійкий стереотип, на якому, під впливом сформованої у Синодальний період концепції розвитку імперії від Києва до Москви, сформувалася політична культура тодішніх еліт. Дебати на другій сесії Всеукраїнського собору стосовно еволюції статусу Київської митрополії в історичній ретроспективі та спроби спростувати заяви прихильників автокефалії «про постійний російський гніт і засилля на прикладі діяльності українських духівників XVIII ст.», – яскраве свідчення стійкості і дієвості цього стереотипу у політиків і духовенства під час подій, які вимагали прийняття рішень державного масштабу⁹⁰. Отже об'єднання українських єпархій у митрополичий округ фактично розглядалося як своєрідний компроміс, превентивний захід на випадок оголошення автокефалії.

З іншого боку, хоча після затвердження «Положення» українські єпархії набули автономного статусу формально, політична ситуація в Україні у 1918 р. була настільки сприятливою, що давала підстави сподіватися на реальне усамостійнення з перспективою утворення Помісної Церкви. Адже перебування під захистом гетьманської держави робило єпископат Російської православної церкви на Україні практично не підконтрольним Всеросійському патріархові. Окрім того, не поспішаючи висловлювати бажання зміни статусу офіційно і, навіть не вживаючи

офіційно терміну «Українська церква»*, єпископат на чолі з митрополитом Антонієм поступово розширював юрисдикцію Київського митрополита на території сусідніх (неукраїнських) єпархій з українським населенням (відповідно до встановлення політичних кордонів Української Держави), а також розширив коло питань, що відійшли до його компетенції. Все це створювало унікальний для православного світу прецедент: не вимагаючи юридичного оформлення самостійності в межах кордонів національної держави, частина Церкви явочним порядком вирішувала питання загальноцерковного значення.

З огляду на принциповий характер, розглянемо його докладніше. Виник вказаний прецедент внаслідок збігу кількох факторів: невизначеності канонічних засад співіснування РПЦ і державного механізму після розпаду «симфонії»; утворення національних держав на терені імперії та незавершеності процесу реорганізації вертикалі управління самої РПЦ (канонічна нерозмежованість прерогатив між патріархом та єпископатом з одного боку і між єпархіальними та вікарними архієреями – з іншого). На практиці це призводило до певного протистояння між правлячими єпископами і їхніми вікаріями, котрі бажали отримати більшу ступінь самостійності у вирішенні адміністративних справ, а в ідеалі – виділення вікаріатів у самостійні єпархії. Саме через половинчатий підхід до розв'язання цієї проблеми на Всеросійському Соборі, практична реалізація реформи призвела до непорозумінь між єпископатом на місцях, а в Україні стала додатковим стимулом для амбітного экс-кандидата у патріархи митрополита Київського Антонія (Храповицького) на своєму персональному рівні і на власний розсуд вирішувати питання загальноцерковного значення. Йдеться про резонансну серед єпископату справу організації церковного управління на приєднаних до Української Держави територіях – частинах Курської, Мінської та Могилівської єпархій РПЦ.

Орієнтуючись на корекцію міждержавних кордонів, вікарій Курської єпархії єпископ Білгородський Никодим (Кононов) звернувся 19 червня (2) липня 1918 р. до Міністерства сповідань Української Держави з листом, пропонуючи відновити «історичну кафедру святителя Іоасафа (Горленко)» – давню самостійну Білгородську єпархію – на приєднаній до України території 2-х вікаріатств Курської єпархії (Білгородського та Рильського). При

* На останній сесії Всеукраїнського Собору архієреї постановили називати себе «єпископатом Російської Православної Церкви на Україні».

цьому планувалося винести вирішення питання переходу до самостійного єпархіального життя на засадах «Положення» на найближчий єпархіальний з'їзд, а митрополита Київського і Всеукраїнський Собор просити «исходатайствовать благоволение» Святейшого патріарха на реалізацію цього задуму⁹¹.

Дебати, які виникли при обговоренні цього питання на Всеукраїнському Соборі, свідчили про обережне розгортання прихованої боротьби за перерозподіл влади і всередині «автономії», і в сосунках з патріархом. При чому розрахунок робився на далеку перспективу. Так, у цьому випадку союзник митрополита Антонія єпископ Євлогій підтримав ідею створення єдиного управління з метою «збереження єдності єпархіального життя». До організації спільного управління з єпископом Білгородським Никодимом спочатку схилився і єпископ Рильський Аполлінарій (Кошевой), але згодом відмовився. Очевидно, вирішальним мотивом була не наявність у сусідній Харківській єпархії лише одного правлячого архієрея – єпископа Сумського Митрофана (Абрамова), а позиція митрополита Антонія, котрий протегував єпископові Аполлінарію. Однак, Антоній не ризикнув особисто благословити виділення територій під єдиний догляд, але запропонував схему роздільного управління, при якій Білгородський і Курський архієреї зносилися один з одним, як рівні. Єпископ Білгородський Никодим мусив декларувати свою незацікавленість і готовність визнати будь-яке рішення Собору, і просити довести свою позицію до відома патріарха⁹². Разом з тим, активність Київського митрополита свідчила про фактичне поширення його юрисдикції на всі єпархії формальної «автономії».

Набагато сміливіше преосвященний Антоній продемонстрував свою владу, як обласного митрополита, при організації управління повітами Мінщини. З огляду на практичну неможливість для Мінського архієпископа Юрія (Ярошевського) управляти церковним життям територій, які відійшли до України, міністр сповідань В.Зіньківський звернувся до патріарха з проханням доручити нагляд за церковним життям Поліських повітів Мінщини архієпископові Євлогію (Георгієвському), чи комусь із вікаріїв Волинської єпархії. Також, розглядаючи можливість приєднання цих територій до Чернігівської єпархії, міністр направив відповідного листа (від 29 серпня) до архієпископа Могилівського Костянтина (Буличова) до отримання відповіді від патріарха⁹³. Але постановою від 10 (23) серпня 1918 р. патріарх та Вища

Церковна Рада доручили опікуватися церковним життям Полісся єпископу Кременецькому Діонісію (Валединському).

Рішення ВЦУ про передачу управління єпископові Діонісію викликали протести обох архієреїв: Мінського і Могилівського. Вони звернулися із відповідними листами до патріарха та до Всеукраїнського Собору. Архієпископ Георгій вказував на те, що це рішення призвело до подвійного управління і на одного вікарія припадає два єпархіальні архієреї, один з яких сам був Волинським вікарієм. Одночасно він закликав духовенство не визнавати розпоряджень єпископа Діонісія, а в доповіді митрополитові Антонію 21 жовтня (8) листопада підкреслив, що доручення догляду він вважає таким, що не стосується всієї сфери управління, а лише місіонерських справ. Одночасно він звернувся до міністерства сповідань з вимогою з'ясувати всі справи, що зачіпають інтереси «української частини» єпархії, безпосередньо з ним.

Характерно, що 29 жовтня (11) листопада патріарх і Вища Церковна Рада постановили увільнити преосвященного Діонісія від догляду-управління Гомельським повітом. Про це було повідомлено і в канцелярію митрополита, і в міністерство сповідань. Але світська і духовна влада постанову проігнорувала і єпископ Діонісій приступив до управління Поліськими повітами. В листі до міністерства сповідань від 1 (14) жовтня 1918 р. він висловив потребу в організації окремої канцелярії, визначив функції єпископа Гомельського Варлама (Ряшенцева), як свого помічника і розпорядився поминати своє ім'я після поминання імен єпархіальних архієреїв. 9 (22) листопада Всеукраїнський Собор прийняв Положення про Поліське Духовне Управління, а 20 листопада (3) грудня в листі до патріарха митрополит Антоній підтримав ці, досить сумнівні з канонічної точки зору, дії єпископа Діонісія. Того ж дня Українська духовна влада призначила керівником Управління єпископа Діонісія (за участю вікарного єпископа Гомельського Варлама), а місцем перебування управління була визначена Києво-Печерська Лавра. Про це також сповістили патріарха⁹⁴. Одночасно на Всеукраїнський Собор були допущені представники від Гомельщини, а правила виборів митрополит Антоній запропонував узгодити єпископам Варламу і Діонісію⁹⁵.

При цьому єпархіальні архієреї, що продовжували протестувати проти неканонічного, з їх точки зору, переділу влади просто ігнорувалися. Так, митрополит Антоній відмінив розпорядження архієпископа Георгія (про невизнання розпоряджень архієпископа

Діонісія), чим примусив останнього разом із владикою Костянтином шукати підтримки у світській владі. Листом від 18 (31) листопада архієпископ Могилівський Костянтин (Буличов) доводив до відома міністерства сповідань, що у зв'язку із його переїздом у Гомель усі права єпископа Діонісія втрачають свою чинність. А Георгій (Ярошевський) ще й 4 (17) січня 1919 р. звертався з проханням до міністерства культів підтвердити його повноваження стосовно управління повітами Мінської єпархії, які підпадали під юрисдикцію Поліського Духовного Управління⁹⁶.

Звичайно, з канонічних позицій претензій до дій єпископа Діонісія було чимало. Він це так само добре розумів, але підтримка з боку митрополита Антонія гарантувала повну безкарність. До того ж прецедент створив сам патріарх, виділивши території під єдиний догляд. Таким чином, можемо відзначити, що і під час розв'язання проблеми, яка виникла навколо управління Поліськими повітами, митрополит Антоній (при підтримці архієпископа Євлогія) намагався посилити свою владу, як обласного митрополита, за рахунок поширення своєї юрисдикції на приєднані території.

Так само на місцевий рівень змістилося і вирішення важливої для усієї РПЦ проблеми присутності на західних околицях імперії (Холмщина, Галичина, Хотин), оскільки місцева світська і духовна влада не визнавали правомочності існування Російської православної церкви на цих теренах. Центральна церковна влада реально ніяк не могла впливати на ситуацію, хоча раніше, наприклад, холмські духовні установи підтримувалися централізовано, за рахунок спеціальних коштів Св. Синоду для духовенства Західного краю. Щоб зберегти Холмську єпархію у сфері впливу РПЦ, архієпископ Євлогій у вересні 1818 р. просив міністерство сповідань підтримати православне духовенство на території Холмської єпархії. Дещо пізніше (1 жовтня) звернувся до гетьмана з проханням посприяти поверненню духовенства на окуповані території⁹⁷. МЗС Української Держави підняло клопотання перед урядом Австро-Угорщини про дозвіл єпископові Володимир-Волинському Фадею (Успенському) відвідувати паству цього району. 10 (13) листопада 1918 р. преосвященний Євлогій висловив прохання до уряду надати відповідні кошти для утримання холмського духовенства з кредиту української скарбниці⁹⁸. Цілком очевидно, що при вирішенні фінансових і територіальних церковних проблем, Євлогій дотримувався традиційних форм взаємодії з державою, залишаючи за собою вибір тактики. Так

само побудував свої дії і митрополит Антоній, відстоюючи перед Румунською Церквою інтереси РПЦ, що перетнулися на території Кишинівської єпархії.

Румунська окупація Бессарабії на початку 1918 р. потягнула за собою зміну церковної юрисдикції. Єпископи РПЦ – Кишинівський Анастасій (Грибановський), Ізмаїльський Діонісій (Сосновський), Білгород-Дністровський Гавриїл (Чепура) – змушені були залишити свої кафедри оскільки їх зайняли румунські архієреї, а протест патріарха Тихона (лист від 23 травня (5) червня 1918 р.), висловлений митрополитові Молдавському і Сучавському Пимону з цього приводу, залишився на папері. Митрополит Антоній виявив ініціативу і взяв цю справу під свій контроль. 26 вересня (9 жовтня) він звернувся до гетьмана з письмовим проханням надати підтримку державної влади у справі підпорядкування Хотина в церковно-адміністративному відношенні Подільській єпархії⁹⁹. Дії митрополита підтримав і Всеукраїнський Собор: 2 листопада було винесено рішення просити уряд виклопотати в австрійської місії дозвіл митрополитові відвідати православне населення цього регіону. Заходами міністерства сповідань уряд підняв відповідне клопотання перед австро-угорською місією¹⁰⁰. 24 жовтня міністерство підтримало клопотання митрополита Антонія перед гетьманом стосовно офіційних зносин з австро-угорською владою про пропуск до Хотина новопризначеного вікарія, єпископа Вінницького Амвросія (Полянського), «зادля церковного керування православними окупованого Хотинського повіту, бажаючи запобігти прилученню сього повіту до Буковинської митрополії» Тоді ж було підняте клопотання про дозвіл єпископу Звягельському Феодосію «й усьому духовенству володимирського й ковельського повітів повернутися у рідний край для задоволення релігійних потреб православного люду»¹⁰¹. Одночасно проект розподілу на митрополіччі округи, складений на 3-й сесії Всеукраїнського Собору, відніс до Херсонського округу і Кишинівську єпархію, не зважаючи на те, що на її території на той час не залишилося жодного єпископа РПЦ¹⁰².

Практична неможливість для центру впливати на ситуацію в Україні спонукала митрополита Антонія (Храповицького) до порушення субординації і в інших випадках. Так, наприклад, Антоній самостійно підбирав кандидатури на заміщення вакантних кафедр, а патріарх уже *post-factum* давав благословення, як це було у випадку із заміщенням Подільської або Вінницької

кафедри. Київський митрополит призначив керуючим останньою архімандрита Амвросія (Полянського), а вище церковне керівництво затвердило готовий комплект документів, надісланий із Києва¹⁰³. Також виходом за межі компетенції була і підтримка єпископатом українських єпархій з митрополитом Антонієм на чолі на 3-й сесії Всеукраїнського Собору рішення про представництво від УПЦ на майбутній повоєнній мирній конференції (що практично було претензією на самостійну адміністративну діяльність). Позиція Патріарха і в цьому випадку до уваги не бралася. В той же час вирішення проблеми повернення майна Холмських єпархіальних інституцій та культурних цінностей церковного характеру під час мирних переговорів з Росією покладалося виключно на Міністерство сповідань та українську дипломатію¹⁰⁴. У деяких випадках митрополит Антоній ішов навіть на відверту ревізію постанов Всеросійського Собору. Попри резолюцію Собору щодо збереження традиційного підпорядкування військового духовенства протопресвітеру, митрополит наполягав на призначенні єпископа на аналогічну посаду в Збройних Силах Української Держави¹⁰⁵.

Діяти таким чином амбітного митрополита спонукали кілька чинників. По-перше, це систематичні заходи більшовицької влади, спрямовані на ліквідацію Церкви як духовного і суспільно-правового інституту в Росії. Зокрема, А. Стародуб відзначає, що в Україну намагалися потрапити не лише священики з Радянської Росії (відповідними проханнями була перевантажена канцелярія Київського митрополита), але і єпископи. Так, 22 жовтня (4 листопада) єпископ Якутський і Вілюйський Євфимій просив про переїзд на Україну. 19 жовтня (1 листопада) 1918 р. патріарх і Вища Церковна Рада звернулись до митрополита Антонія з проханням призначити місце проживання єпископам Філарету, Амвросію та Антонієві, котрі перебували на покої¹⁰⁶. Також восени 1918 р. переїхали в Україну переїхали: єпископ Новоросійський Сергій (Лавров), архієпископ Смоленський Феодосій (Федосєєв), архієпископ Мінський Георгій (Ярошевський), єпископ Челябінський Гавриїл (Чепура), єпископ Ізмаїльський Діонісій (Сосновський). На початку жовтня до Києва прибув протопресвітер Російської армії і флоту Георгій Шавельський. Отже, як справедливо вважає дослідник, в безпосередньому підпорядкуванні, або в сфері впливу митрополита Антонія опинилась ледь не половина діючого єпископату Російської Церкви¹⁰⁷. Більше того, як пізніше згадував митрополит Веніамін (Федченков), в середовищі московських

Церковних діячів виникла думка таємно вивезти в Україну навіть самого патріарха, щоб зберегти йому життя, але Тихон відмовився¹⁰⁸.

По-друге, митрополит Антоній враховував той факт, що реально втілити в практику церковного життя будь-які постанови Всеросійського Собору можна було лише в Україні, на підконтрольній йому території, під захистом гетьманської держави. Таким чином, політичні обставини сприяли посиленню його позиції і надавали практично необмежену свободу дій. Окрім того, участь єпископату українських єпархій в діяльності Св. Синоду РПЦ припинилася ще до кінця 1918 р. Також політичні обставини заважали організації роботи Собору єпископів України (повноцінно діяв з 24 листопада (7 грудня) по 5 (18) грудня). Арешт митрополита Антонія та архієпископа Євлогія владою Директорії призводить до дезорганізації церковного управління українськими єпархіями.

Отже завершуючи аналіз взаємостосунків Вищого Церковного управління і Української Держави крізь призму конфлікту у православному полі, можна констатувати наступне. Сила та консолідація імперії базувалася на тісному переплетінні церковного і державного права, джерелом якого був монарх. Так само сила РПЦ традиційно полягала у виконання нею місії збирача тих земель, для яких династія Романових була «чужою». Тому криза самодержавства на початку ХХ століття охопила і Церкву. Але сподівання ліберальних кіл імперської бюрократії на можливість часткової реформи політичної системи Росії на протязі останнього періоду Синодальної доби (1903-1917 рр.), через заміну диктату «суб'єктивної теократії» авторитетом громадянської дисципліни і створення адміністративним способом демократичного суспільства не виправдалися. Авторитетні комісії дійшли висновку, що потрібна докорінна перебудова усієї політичної системи та введення нових принципів у політичну культуру, адже парламентаризм вимагав від громадян моральної самостійності та політичної відповідальності. Окрім того вихід з кризи передбачав, що новий тип держави перебере на себе функції теократії, передусім Церкви. Тобто, ліберальна держава повинна була б повністю дбати про виховання і освіту громадян, створення і забезпечення механізму реалізації соціального законодавства. Реалізація цієї програми перетворень вимагала структурних реформ Церкви та її відділення від держави. Така перспектива позбавляла РПЦ статусу державного органу і відповідної підтримки держави при вирішенні фінансових,

юрисдикційних та місіонерських проблем. До таких радикальних перетворень не була готова ні Церква, ні державна бюрократія. Тому перемогти революцію і хаос не вдалося.

Як і слід було чекати єдиний православний Простір, наслідуючи давню християнську традицію почав диференціюватися за національною ознакою. Найстрашнішою для збереження єдності імперії і Церкви стала українська проблема. Зміна національними урядами державного статусу України вимагала створення Помісної Церкви. Але в період сприятливої для РПЦ політичної кон'юнктури українське питання просто ігнорувалося. Вищий орган церковного управління – Всеросійський Помісний Собор – відновив інститут патріаршества і напружено працював над концепціями правового і політичного статусу РПЦ у майбутній демократичній Росії та реформи вертикалі управління. Більшовицький переворот поставив Церкву у становище поза законом і перед нею виникла проблема збереження єдності канонічним шляхом без допомоги державного апарату. Відтепер РПЦ довелося мати справу відразу з багатьма державними владами, які до того ж наполегливо вимагали автокефального статусу для своїх Церков. В цій ситуації Собор мусив створювати більш гнучку систему управління Церквою, щоб забезпечити їй можливість залишитися об'єднуючою силою не лише для російського народу, але й максимально зберегти вплив РПЦ на колишні окраїни. Треба визнати, це їй вдалося.

Попри зусилля українських урядів створити Помісну Українську Церкву, переважна більшість населення по інерції відчувала себе не лише православними, а й «руськими». Високий ступінь самостійності, якого єпископат в Україні набув внаслідок часткової реалізації положення про митрополичі округи та підтримки Церкви урядом гетьмана П. Скоропадського, розглядався ієрархією лише як основа для реставрації «єдиної неподільної Росії». Тому боротьба в середовищі єпископату не набула жодних національних ознак. Єпархії України, попри втрати центром владних прерогатив, продовжували розглядатися лише як найсильніша частина Церкви, яка несе найбільшу відповідальність за долю держави. Не відмовляючись від максимального розширення владних повноважень в рамках РПЦ, єпископат відмовився від реальної автономії, адже це означало б крок до утворення автокефальної Української Церкви, а російські владики не бажали її будувати. З огляду на це патріарх не застосовував своє право veto і завжди заднім числом давав своє благословення на рішення Київського

митрополита. Отже, є підстави стверджувати, що автономний статус українських епархій у розглядуваний період не міг слугувати безпосередньою першоосновою для створення Помісної Церкви.

З іншого боку, факт обережного самовизначення Церкви в Україні у складних політичних реаліях того часу наводить на висновки про те, що реставраційні сподівання не були остаточними. Тактичний союз із державою передбачав не лише активне використання української влади при вирішенні проблем збереження юрисдикції і впливу РПЦ на певних територіях і категоричне неприйняття будь-яких спроб держави тиснути на Церкву в питаннях її підпорядкування та врядування. Митрополит Антоній був не лише відомим богословом, але й хорошим каноністом і добре розумів, що претензії РПЦ на Київську митрополію базуються переважно на праві сильного. А канонічне підґрунтя далеко не бездоганне. Тому реальне вирішення канонічної проблеми усамостійнення Української Православної Церкви лежить саме в політичній площині і залежить від сили і стабільності Української Держави.

¹ Рожков В. Церковные вопросы в Государственной Думе. – Рим, 1975. Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917-1921 рр.: український аспект. Дис... канд...іст...наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. – К., 2000. – С.56.

² Масарик Т. Світова революція за війни і у війні 1914-1918 рр. Спомини. – пер. М.Сасевича. – Львів, 1930. – С.377.

³ Державний Архів Російської Федерації у м. Москва (далі – ДАРФ). – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.277. – Арк.90 – 90зв.

⁴ Голубинский Е.Е. О реформе в быте Русской Церкви. – М.,1913. – С.3-8.

⁵ Отзывы епархиальных архиереев. В 3-х т. – Спб., 1906. Приложения. (Т.1. – 548 с. Т.2. – 562 с. Т.3. – 592 с.).

⁶ Там само. – Т.2. – С.458. Голубинский Е.Е. Вказана праця. – С.78.

⁷ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.580. – Арк.97.

⁸ Там само. – Спр.580. – Арк.56-58, 98. Спр. – 171, 244, 245. Голубинский Е.Е. Вказана праця. – С.107.

⁹ Голубинский Е.Е. Вказана праця. – С. 108.

¹⁰ ДАРФ – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.244. – Арк. – 28, 39, 53-53 зв.

¹¹ Там само. – Спр.580. – Арк.102.

¹² Там само. – Арк.211, 218.

¹³ Каннингем Д.В. С надеждой на Собор: русское религиозное пробуждение начала века. Пер. с англ. – Lond.,1990. – С.238.

¹⁴ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.452.

¹⁵ Там само. – Спр.453; Стародуб А. Вказана праця. – С.56.

¹⁶ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.452. – Арк.57-58.

-
- ¹⁷ Там само. – Спр.454. Голубинский Е.Е. Вказана праця. – С.110.
- ¹⁸ Там само. – Спр.455.
- ¹⁹ Стародуб А. Вказана праця. – С.60-61.
- ²⁰ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.456, 457.
- ²¹ Деяния Священного Собора Российской Православной Церкви 1917 – 1918 гг. – М., 1994. – Т.2. Деяния XVII – XXX – С.343.
- ²² ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.277. – Арк.26зв.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ “Деяния...” Т.2. – С.243-244. ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.277. – Арк.94-94зв.
- ²⁶ Николин А. Церковь и государство. (История правовых взаимоотношений). – М., 1997. – С.47.
- ²⁷ “Деяния...” – Т.2. – С.131.
- ²⁸ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.277. – Арк.15.
- ²⁹ Там само. – Арк.90-90зв., 104зв.
- ³⁰ Там само. – Спр.278; 279; 280; Иоанн (митрополит Санкт-Петербургский и ладожский). Стояние в вере: очерки церковной смуты. – Спб., 1995. – С.140-142.
- ³¹ Там само. – Спр.277. – Арк.13, 14, 15.
- ³² Там само. – Спр.277. – Арк.22-22зв.
- ³³ Там само. – Спр.280. – Арк.85, 106, 110-127зв.
- ³⁴ Там само. – Арк.147-158.
- ³⁵ Там само. – Спр.223. – Арк.15-18. Спр.220-221. – Арк.32-37.
- ³⁶ Там само. – Спр.277. – Арк.154-154зв.
- ³⁷ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (Доба Центральної Ради). – К., 1997. – 533. – С.45.
- ³⁸ Там само. – С.46-47.
- ³⁹ Церковные Ведомости. – 1917. – № 16-17. – С.83. № 18-19. – С.2-3.
- ⁴⁰ Ульяновський В. Вказана праця. – С.102-106; 119-120.
- ⁴¹ Любимов А., Дневник // Российская Церковь в годы революции (1917 – 1918). – М., 1995. – С.118.
- ⁴² ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.339. – Арк.51, 74-74, 98.
- ⁴³ Там само. – Спр.167. – Арк.45.
- ⁴⁴ Ульяновський В. Вказана праця. – С.148.
- ⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО) – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.13.
- ⁴⁶ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.522. – Арк.23; 45 81; 567 – 600. Ульяновський В. Вказана праця. – С.90-108.
- ⁴⁷ Там само. – С.37.
- ⁴⁸ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.251. – Арк.18-19. Ульяновський В. Вказана праця. – С.151-152.
- ⁴⁹ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.251. – Арк.24.
- ⁵⁰ Там само. – Арк.51.
- ⁵¹ Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті П.Скоропадського 1873-1945.

– К., 1993. – С.334.

⁵² ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.515-525.

⁵³ Там само. – Спр.168. – Арк.53-54.

⁵⁴ Стародуб А. Вказана праця. – С.111-112.

⁵⁵ Останній гетьман., – С.335.

⁵⁶ ДАРФ. Ф. 3431. Спр.192. – Арк.81, 105-106. Стародуб А. Вказана праця. – С.112.

⁵⁷ Стародуб А. Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918-1921 рр. // Просемінарій. – К., 1997. – Вип.2. – С.208.

⁵⁸ Ульяновський В. Вказана праця. – С.145.

⁵⁹ Сосуд избранный. История российских духовных школ (188 - 1932) / Сост. М.Склярова. – Спб., 1994. – С.132.

⁶⁰ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.621. – Арк.13.

⁶¹ Там само. – Арк.39-42.

⁶² Алексеев В.А. Иллюзии и догмы. – М., 1991. – С.25-26.

⁶³ Там само. – С.26-27.

⁶⁴ ДАРФ. – Ф.3431. – оп.1. – Спр.550. – Арк.27.

⁶⁵ Алексеев В.А. Вказана праця. – С.35-36.

⁶⁶ Там само. – С.44.

⁶⁷ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.621. – Арк.67.

⁶⁸ Там само. – Арк.66.

⁶⁹ Там само. – Арк.58-59.

⁷⁰ Там само. – Спр.550. – Арк.4-4зв.

⁷¹ Алексеев В.А. Вказана праця. – С.46.

⁷² ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.550. – Арк.26.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. – Спр.569. – Арк.48-50.

⁷⁵ Там само. – Спр.569. – Арк.71-72зв., 114-120зв., 126-127. Спр.570. – Арк.48-50, 103-115зв.

⁷⁶ Там само. – Спр.569. – Арк.71-72зв.

⁷⁷ Там само. – Арк. 48-50; 87. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью. / Сост. Штриккер Г. – М., 1995. – Т.1. – С.119.

⁷⁸ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.168. – Арк.45-47.

⁷⁹ Ульяновський В. Вказана праця. – С.72.

⁸⁰ Там само. – С.238-239.

⁸¹ Там само. – С.240.

⁸² ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.167. – Арк. 21(б).

⁸³ Зеньковский В. (протопресвитер). Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995. – С.70-71.

⁸⁴ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.168. – Арк.29-31; 51.

⁸⁵ Там само. – Спр.169. – Арк.73. Останній гетьман., – С.303-306.

⁸⁶ ЦДАВО – Ф.1072. – Оп.2. – Спр.114. – Арк.15-15зв.

⁸⁷ ДАРФ. – Ф.3431. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.38-40.

⁸⁸ Там само. – Арк.45-50, 54.

-
- ⁸⁹ Стародуб А. Вказана праця. – С.117.
- ⁹⁰ Ульяновський В. Вказана праця. – С.239.
- ⁹¹ ЦДАВО – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.82. – Арк.2-4.
- ⁹² Стародуб А. Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична // Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана П. Скоропадського та 80-річчю Української Держави 1918 р. – К., 1988. – С.179.
- ⁹³ ЦДАВО – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.132. – Арк.1.
- ⁹⁴ Там само. – Арк.1-41. Стародуб А. Вказана праця. – С.178-179; Ульяновський В. Вказана праця. – С.135-138.
- ⁹⁵ ЦДА у м. Києві. – Ф.182. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.153зв.
- ⁹⁶ ЦДАВО – Ф.1071. – Спр.132. – Арк.49. Ф.1072. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.24. Ульяновський В. Вказана праця. – С.136-138.
- ⁹⁷ ЦДАВО – Ф.1071. Оп.1. – Спр.122. – Арк.23, 28.
- ⁹⁸ ЦДАВО – Ф.1072. – Оп.2. – Спр.50. – Арк.1-2.
- ⁹⁹ ЦДАВО – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.143. – Арк.2.
- ¹⁰⁰ ЦДАВО – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.178. – Арк.4; Ульяновський В. Вказана праця. – С.135.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² ЦДАВО – Ф.3984. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.18.
- ¹⁰³ ЦДАВО – Ф.1072. – Оп.1. – Спр.75а. – Арк.12,13.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО – Ф.799. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.1. Ульяновський В. Вказана праця. – С.150-158.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО – Ф.1071. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.50зв.
- ¹⁰⁶ Стародуб А. Організація управління..., – С.179-180.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 180.
- ¹⁰⁸ Вениамин (Федченков), митрополит. На рубеже двух эпох. – М.,1994. – С.309-310.